

UNIVERSITEIT LEIDEN

Mitteleuropa

Duits imperialisme op het Europese continent
1890-1918?

Naam: Bram Danen
Studentnummer: 0988243
Email: bramdanan@live.nl
MA Geschiedenis: PCNI
Begeleider: P.G.C. Dassen
Woordenaantal: 25.250
27-5-2015

Inhoud

Inleiding	2.
Hoofdstuk 1: in het hart van Europa. Mitteleuropa vóór 1890	10.
Mitteleuropa en de Nieuwe Geografie	10.
De Paulskirche en de politisering van Mitteleuropa	12.
Mitteleuropa vóór en na de <i>Reichsgründung</i>	16.
Hoofdstuk 2: Mitteleuropa versus <i>Weltpolitik</i>	21.
Een ' <i>Platz and der Sonne?</i> ' De aanvang van de <i>Weltpolitik</i>	21.
Van <i>Flottengesetze</i> tot Agadircrisis. De mislukking van de <i>Weltpolitik</i>	23.
Van <i>Weltpolitik</i> naar Mitteleuropa?	26.
Friedrich Naumann en <i>Weltpolitik</i> . Een man van zijn tijd?	31.
Naumann en Mitteleuropa. <i>Weltpolitik</i> en Mitteleuropa?	36.
<i>Weltpolitik</i> , Mitteleuropa en Lebensraum. Kolonialisme als ' <i>Kampf um Dasein</i> '	41.
Hoofdstuk 3: Mitteleuropa tijdens de Eerste Wereldoorlog	45.
Duitsland en het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog	45.
Friedrich Naumann en Mitteleuropa	47.
Kolonialisme in de Eerste Wereldoorlog I: Ober Ost.	53.
Kolonialisme in de Eerste Wereldoorlog II: de Poolse grensstrook.	57.
Conclusie	62.
Bijlagen	66.
Literatuur	74.

Inleiding

Vanaf het uitbreken van de Europese schuldencrisis, eerst in Griekenland maar al snel daarna in andere (Zuid-) Europese landen, staat Duitsland weer in het centrum van de macht. Niet alleen geografisch is de Bondsrepubliek het hart van de Europese Unie, maar ook politiek en economisch. De toenmalige Poolse minister van Buitenlandse Zaken, Radoslaw Sikorski, riep op 28 november 2011 Duitsland op het voortouw te nemen in het oplossen van de Europese schuldencrisis:

'I demand of Germany that, for their sake and of ours, you help [the Eurozone] survive and prosper. You know full well that nobody else can do it. I will probably be the first Polish foreign minister in history to say so, but here it is: I fear German power less than I am beginning to fear German inactivity.'¹

De centrale rol van Duitsland in Europa wordt niet door iedereen toegejuicht. Demonstraties tegen bezuinigingen in Griekenland, Spanje en Italië hebben regelmatig een sterke anti-Duitse ondertoon. Oude stereotypen werden weer gebruikt: de Duitsers zouden zich gedragen als 'bezetters' en tevens de hoofdschuldigen van de crisis zijn.² De woede richting Duitsland beperkte zich niet tot de straten van Athene, maar verspreidde zich naar elders in Europa. Zo scheef de Britse journalist Simon Heffer: *The Fourth Reich is here without a shot being fired: and the rest of Europe, and the world, had better get used to it (...) History shows it is, always, only a matter of time before Germany ends up dominating Europe.*³ De Britse columnist voor het tijdschrift *The Economist* Bageshot merkte op dat met name de Britse tabloidpers stellig was in haar conclusie dat Duitsland de Europese schuldencrisis gebruikte om een 'Vierde Rijk' te stichten. In dit geval ging het niet om rechtstreekse bezetting, maar om economische controle over de Europese economieën vanuit Berlijn.⁴

Het idee dat Duitsland zijn heerschappij over Europa probeert te vestigen is niet nieuw. De Britse historicus Mark Mazower schreef in zijn boek *Hitler's Empire* dat Europeanen in het algemeen de behoefte hadden om te overheersen en te veroveren. De nazi's voerden dit door naar nog nooit eerder vertoonde extremen: zij verplaatsten het kolonialisme van Afrika naar Europa.⁵ Het idee dat

¹ Eastern approaches (2011) *Poland's appeal to Germany. Sikorski: German action scarier than German inaction* [online] The Economist. Zie <http://www.economist.com/blogs/easternapproaches/2011/11/polands-appeal-germany> [29-03-2014].

² Johannes Korge en Ferry Batzoglou (2012) *Railing against the Fourth Reich. Anti-German moods heats up in Greece* [online] Spiegel Online International. Zie <http://www.spiegel.de/international/europe/railing-against-the-fourth-reich-anti-german-mood-heats-up-in-greece-a-814344.html> [29-03-2014].

³ Simon Heffer (2013) *The week the Fourth Reich began (without a shot being fired)* [online] Mail Online. Zie <http://www.dailymail.co.uk/debate/article-2301250/The-week-Fourth-Reich-began-shot-fired.html> [29-03-2014].

⁴ Bageshot (2013) *Britain runs out of Euro-allies* [online] The Economist. Zie <http://www.economist.com/blogs/bageshot/2011/11/britain-and-eu> [29-03-2014].

⁵ Mark Mazower, *Hitler's Empire. Nazi rule in occupied Europe* (London 2008) xxxix.

Duitsland een stevige machtspositie in Europa moet vestigen valt echter verder terug te voeren dan het nazitijdperk. Toen in augustus en september 1914 de Duitse legers door België en Noord-Frankrijk oprukten naar Parijs, bereidde de Duitse kanselier Theobald von Bethmann-Hollweg (1856-1921) een document voor waarin de Duitse oorlogsdoelen uiteen werden gezet. Dit zogenaamde ‘Septemberprogramma’ werd geschreven toen Duitsland verwachtte op korte termijn Frankrijk te verslaan, en diende dus als voorbereiding op de vredesonderhandelingen. Zo voortvarend verliep de oorlog echter niet. Nadat het front vastliep aan de rivier de Marne probeerden de Duitsers de Britten en de Fransen alsnog te overvleugelen, met een ‘race’ naar de Kanaalkust als gevolg. Tegen november 1914 was de bewegingsoorlog in het westen veranderd in een loopgravenoorlog, hetgeen tot 1918 zo zou blijven. Onder deze omstandigheden verdween het Septemberprogramma voorlopig in de ijskast.⁶ In dit document werd, naast enkele annexaties, ook een economisch samenwerkingsverband voorzien waarin Duitsland de leiding op zich zou nemen. Bethmann-Hollweg schreef in het Septemberprogramma:

‘Es ist zu erreichen die Gründung eines mitteleuropäischen Wirtschaftsverbandes durch gemeinsame Zollabmachungen, unter Einschluss von Frankreich, Belgien, Holland, Dänemark, Österreich-Ungarn Polen und eventl [sic] Italien, Schweden, Norwegen. Dieser Verband, wohl ohne gemeinsame konstitutionelle Spitze, unter äußerlicher Gleichberechtigung seiner Mitglieder, aber tatsächlich unter deutscher Führung, muss die wirtschaftliche Vorherrschaft Deutschlands über Mitteleuropa stabilisieren.’⁷

De ‘ontdekking’ van het Septemberprogramma en Mitteleuropa is de kern van de zogenaamde ‘Fischer-these’. De Duitse historicus Fritz Fischer stelde in zijn baanbrekende doch controversiële boek uit 1961 *Griff nach die Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland*⁸ dat Duitsland vanaf 1911-1912 bewust had aangestuurd op een wereldoorlog. Hij benadrukte dat er grote continuïteit bestond in de Duitse oorlogsdoelen vóór het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog en de eigenlijke oorlogsdoelen gedurende het conflict.⁹ Met behulp van de economische controle over Europa kon Duitsland de ambitie om een *Weltmacht* (wereldmacht) te worden verwezenlijken. Daarmee had het Mitteleuropa van Bethmann-Hollweg een imperialistisch karakter.¹⁰ Fischer keerde zich daarmee tegen een oudere generatie Duitse historici, het beste vertegenwoordigd door Gerhard

⁶ Wolfgang J. Mommsen, *Die Urkatastrophe Deutschlands. Der Erste Weltkrieg 1914-1918* (Stuttgart 2002) 45-56.

⁷ Wolfgang J. Mommsen, *Der Erste Weltkrieg. Anfang vom Ende des bürgerlichen Zeitalters* (Frankfurt am Main 2004) 105.

⁸ Fritz Fischer, *Griff nach die Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914-1918* (Düsseldorf 1961).

⁹ Mommsen, *Die Urkatastrophe Deutschlands*, 15.

¹⁰ H.W. Koch ed., *The origins of the First World War* (London 1972) 121-127.

Ritter, die betoogde dat Fischer het Septemberprogramma te serieus nam. Bethmann-Hollweg moest wel oorlogsdoelen formuleren, omdat hij anders de verliezen niet aan de eigen bevolking kon legitimeren. De status quo ante bellum was daarom simpelweg geen optie.¹¹ Ritter moest toegeven dat de oorlogsdoelen gedurende de oorlog steeds verder radicaliseerden, maar hij weet dit aan de groeiende macht van de militaire leiding. In wezen maakte Ritter onderscheid tussen 'goede' burgers en 'slechte' militairen om te kunnen verklaren dat de oorlogsdoelen steeds extremer werden.¹²

Alhoewel vandaag de dag een minderheid van de historici de mening van Fischer is toegedaan dat Duitsland vanaf 1911-1912 naar een wereldoorlog streefde, lijken uitspraken van vooraanstaande Duitse zakenlieden en militairen er wel op te wijzen dat Europa reeds vóór 1914 tot een object van Duits imperialisme gemaakt werd. Zo stelde Walther Rathenau (1867-1922), directeur van de *Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft* (AEG), reeds in 1913 dat Duitsland te laat was gekomen bij het verdelen van de wereld onder de grote mogendheden. Om een tegenwicht te kunnen bieden tegen met name de Verenigde Staten had Duitsland grondstoffen en afzetgebieden nodig. Deze dienden de Duitsers voortaan binnen Europa te zoeken door het stichten van een tolunie.¹³ Ook generaal b.d. Friedrich von Bernhardi (1849-1930) achtte een stevige Duitse positie in Europa van groot belang. In 1912 bracht hij het populaire boek *'Deutschland und der nächste Krieg'*¹⁴ uit. Hierin beargumenteerde hij dat Duitsland met dit doel zo snel mogelijk een preventieve oorlog tegen Frankrijk moest voeren. In tegenstelling tot Rathenau nam hij geen genoegen met Europa: een stabiele positie van Duitsland in Europa was een absolute voorwaarde voor het verwerven van koloniaal bezit. Alleen op deze wijze kon Duitsland niet alleen voorkomen af te zakken naar de positie van tweederangs mogendheid, maar de Duitse beschaving voor toekomstige generaties veiligstellen.¹⁵

De visies van Rathenau en Bernhardi op de plaats van Duitsland in Europa en de wereld liepen dus uiteen. Echter, Duitse economische controle over Europa neemt bij beide auteurs een belangrijke plaats in. 'Mitteleuropa' is een begrip dat zowel in academisch als journalistiek discours steeds vaker opdook in dit verband. Met name na 1900 werd het begrip sterk gepopulariseerd door geografen als Joseph Partsch en Wilhelm Sievers en bovenal de politicus Friedrich Naumann.¹⁶ Ondanks de belangrijke rol die Mitteleuropa speelde om van Duitsland een grote Europese

¹¹ Koch, *The origins of the First World War*, 267 en 274-282.

¹² Norman Stone, 'Gerhard Ritter and the First World War. Staatskunst und Kriegshandwerk. Das problem des Militarismus in Deutschland', *The Historical Journal* 13 (1970) 158-171: 158-164.

¹³ Mommsen, *Die Urkatastrophe Deutschlands*, 102-103.

¹⁴ Friedrich von Bernhardi, *Deutschland und der nächste Krieg* (Stuttgart 1912).

¹⁵ Wolfgang J. Mommsen, *Grossmachtstellung und Weltpolitik. Die Außenpolitik des Deutschen Reiches 1870-1914* (Frankfurt am Main 1994) 241.

¹⁶ Hans-Dietrich Schultz en Wolfgang Natter, 'Imagining Mitteleuropa. Conceptualisation's of 'its' space in and outside German geography', *European Review of History*, 10 2 (2003) 270-295:284.

mogelijkheid te maken is er relatief weinig recente literatuur over beschikbaar. De Amerikaanse historicus Henry Cord Meyer is één van de weinige academici die zich uitgebreid met dit onderwerp heeft beziggehouden. Zijn conclusies kunnen als volgt worden samengevat: alhoewel de geschiedenis van Mitteleuropa teruggaat tot 1815 speelde het vóór 1914 geen actieve rol in het buitenlands beleid van Duitsland. De combinatie van Britse blokkade en het verloop van de Eerste Wereldoorlog maakten Mitteleuropa niet alleen mogelijk maar ook noodzakelijk.¹⁷ Meyer betoogt conform de Ritter-these dat de oorlogsdoelen radicaliseerden naarmate de militairen machtiger werden. Ook de legerleiding maakte gebruik van de term Mitteleuropa, maar dan als dekmantel voor hun verregaande annexionistische plannen.¹⁸ Gelet op het feit dat het boek van Meyer in 1955 werd gepubliceerd is het niet verwonderlijk dat hij zich conformeert aan de Ritter-these. Desalniettemin heeft Meyer tot vrij recent invloed gehad. Zo publiceerde de Duitse politicoloog Jörg Brechtenfeld in 1996 een boek over Mitteleuropa. Meyer is één van zijn belangrijkste bronnen. Echter, in tegenstelling tot Meyer betoogt Brechtenfeld dat Mitteleuropa vanaf Bismarck tot aan de Bondsrepubliek continue van invloed is geweest op het buitenlands beleid van Duitsland. Het speelde dus al vóór de Eerste Wereldoorlog een belangrijke rol.¹⁹ Mitteleuropa was volgens Brechtenfeld een diffuus begrip: het werd gebruikt door verschillende groepen om hun eigen belangen op te projecteren. Er waren dus veel verschillende varianten van Mitteleuropa. Deze hadden echter allemaal met elkaar gemeen dat de ze internationale machtspolitieke verhoudingen in het voordeel van Duitsland beoogden te veranderen.²⁰ Naast Meyer en Brechtenfeld is er relatief weinig gepubliceerd over Mitteleuropa. Een uitzondering is een artikel van de Duitse historicus Wolfgang J. Mommsen. Net als Brechtenfeld is Mommsen van mening dat Mitteleuropa geen eenduidige betekenis heeft. Wel is Mitteleuropa altijd sterk verbonden geweest met het streven naar het verenigen van alle Duitsers binnen één politieke entiteit.²¹

Zoals gezegd is er relatief weinig over Mitteleuropa geschreven. Tevens is veel van de beschikbare literatuur meer dan twintig jaar oud. Dit maakt het relevant om een eigentijdse studie naar Mitteleuropa uit voeren. Zoals de uitspraken van Bernhardt en Rathenau aangeven valt Mitteleuropa in verband te brengen met pogingen van Duitsland om een sterke machtspositie in Europa uit te bouwen. Uiteindelijk moet dit Duitsland in staat stellen om een *Weltmacht* te worden. Mitteleuropa was echter slechts één strategie om deze doelstelling te verwezenlijken. De Duitse historica Ulrike Jureit betoogt dat er nog twee andere strategieën waren die een vergelijkbaar eindresultaat op dienden te leveren. Het betreft hier de *Weltpolitik* (Duitse overzeese expansie) en

¹⁷ Henry Cord Meyer, *Mitteleuropa in German thought and action 1815-1945* (Den Haag 1955) 239-241.

¹⁸ Meyer, *Mitteleuropa*, 252-255.

¹⁹ Jörg Brechtenfeld, *Mitteleuropa and German politics* (London 1996) 2.

²⁰ Brechtenfeld, *Mitteleuropa*, 87-88.

²¹ Mommsen, *Der Erste Weltkrieg*, 95-96.

het begrip Lebensraum. Alvorens de vraagstelling te formuleren is het belangrijk om deze twee complexe begrippen nader toe te lichten. Eerst wordt *Weltpolitik* kort uiteengezet, gevolgd door Lebensraum.²²

Op 6 december 1897 kondigde de jonge minister van Buitenlandse Zaken Bernhard von Bülow (1849-1929) de *Weltpolitik* met de volgende woorden aan:

‘Die Zeiten, wo der Deutsche dem einen seiner Nachbarn die Erde überließ, dem anderen das Meer und sich selbst den Himmel reservierte, wo die reine Doktrin thront, diese Zeiten sind vorüber... Mit einem Worte: Wir wollen niemanden in den Schatten stellen, aber wir verlangen auch unseren Platz an der Sonne.’²³

De *Weltpolitik* ging met veel fanfare van start maar heeft haar belofte nooit kunnen waarmaken. Duitse overzeese bezittingen bleven bescheiden in omvang, zeker in vergelijking met de rijken van de Britten en de Fransen. Historici hebben verschillende hypothesen aangevoerd om het ontstaan en verloop van de *Weltpolitik* te verklaren. Fischer benadrukt de grote mate van continuïteit tussen de vooroorlogse Duitse politiek en de oorlogsdoelen. Het mislukken van de *Weltpolitik* leidde ertoe dat Duitsland besloot zijn hegemonie over Europa te vestigen. Volgens Fischer stuurde Duitsland daarom vanaf 1911-1912 bewust aan op een wereldoorlog. Feitelijk verplaatste Duitsland het imperialisme dus van de koloniale wereld naar Europa. De Duitse historicus Hans-Ulrich Wehler betoogt dat de *Weltpolitik* een middel was van de elite om de sociale rust in Duitsland te kunnen bewaren. Hiervoor was economische groei noodzakelijk, hetgeen niet bereikt kon worden zonder koloniën.²⁴ Mommsen sluit zich grotendeels bij Wehler aan: populistisch imperialisme was een middel van de Duitse elite om de democratisering van Duitsland te kunnen beteugelen. Daarvoor gingen ze een alliantie aan met de nationalistische middenklassen.²⁵ Toenemende imperialistische rivaliteiten, alsmede de groeiende behoefte aan grondstoffen en afzetmarkten voor de Duitse industrie, leidden eveneens tot een meer assertieve houding van Duitsland op het wereldtoneel. Zonder een eigen koloniaal rijk vreesde Duitsland achterop te raken bij de andere grote mogendheden, waarmee haar positie als grote mogendheid in het geding zou komen.²⁶

Lebensraum is de ruimte die een volk nodig denkt te hebben om te kunnen groeien. In deze filosofie speelt de beschikbare hoeveelheid ruimte een cruciale rol in de toekomstige ontwikkeling

²² Ulrike Jureit, *Das Ordnen von Raumen. Territorium und Lebensraum im 19. und 20. Jahrhundert* (Hamburg 2012) 127-129.

²³ Geciteerd in: Volker Ullrich, *Die nervöse Großmacht. Aufstieg und Untergang des deutschen Kaiserreichs 1871-1918* (Frankfurt am Main 1997) 193.

²⁴ Wolfgang J. Mommsen, ‘Domestic factors in German foreign policy before 1914’, *Central European History*, 6 1 (1973) 3-43:11-15.

²⁵ Mommsen, ‘Domestic factors in German foreign policy’, 17-20.

²⁶ Mommsen, *Grossmachtstellung und Weltpolitik*, 122.

van een samenleving. Dit impliceert dat sterke staten groeien, terwijl zwakke staten niet uitbreiden of zelfs grondgebied verliezen. Waar *Weltpolitik* historisch gezien geassocieerd wordt met overzeese expansie en economische dominantie, ligt de nadruk bij Lebensraum op het verweven van grondgebied ten behoeve van volksplantingen. Zoals gezegd waren beiden begrippen strategieën om van Duitsland een wereldmacht te maken. In dit opzicht waren het dus twee kanten van dezelfde medaille.²⁷ Net als bovenstaande auteurs legt Jureit de nadruk op één van de Duitse imperialistische concepten. Mitteleuropa, Weltpolitik en Lebensraum hadden echter allemaal betrekking op het Duitse streven naar *Weltmacht*. Daarom is het relevant te onderzoeken hoe deze begrippen zich tot elkaar verhielden. Echter, omdat de literatuur over Mitteleuropa het meest verouderd is neemt het de centrale plaats in dit onderzoek in. De vraagstelling luidt dan ook als volgt: hoe verhield Mitteleuropa zich tot *Weltpolitik* en Lebensraum in de periode 1890-1918? Hieruit komen de volgende deelvragen voort: was Mitteleuropa een alternatief voor *Weltpolitik* (zoals Fischer betoogt) of konden ze prima naast elkaar bestaan? Speelde Mitteleuropa vóór 1914 geen rol in het Duitse regeringsbeleid (aldus Meyer) of is het doorlopend van invloed geweest op het buitenlands beleid van Duitsland (deze mening is Brechtenfeld toegedaan). Was Lebensraum een alternatief voor zowel Mitteleuropa als *Weltpolitik*, of was het onlosmakelijk met deze begrippen verbonden (zoals Jureit stelt)?

De te onderzoeken periode begint met de val van Bismarck in 1890 en eindigt in 1918 met het einde van het keizerrijk. Vanaf 1890 voltrok zich namelijk een belangrijke koerswijziging en verliet Duitsland langzaam maar zeker het zogenaamde Bismarckiaanse systeem in zijn buitenlands beleid. Onder Bismarck probeerde Duitsland de imperiale belangen van Oostenrijk-Hongarije en Rusland, de belangrijkste bondgenoten van het keizerrijk, op de Balkan te balanceren. Toenemend wantrouwen in regeringskringen tegenover de groeiende invloed van Rusland en steun in de publieke opinie voor het 'Duitse' Oostenrijk-Hongarije, maakten de positie van Bismarck onhoudbaar. Om de positie van Duitsland in Europa veilig te stellen, zagen keizer Wilhelm II en zijn nieuwe kanselier, Leo von Caprivi (1831-1899), meer heil in versterking van het bondgenootschap met Oostenrijk-Hongarije en met Italië.²⁸ In het eerste decennium van de 20^e eeuw verschoof de aandacht in toenemende mate *Weltpolitik* naar Duitse hegemonie over het Europese continent.²⁹ Na de Eerste Wereldoorlog werd Mitteleuropa geleidelijk door Lebensraum verdrongen. Dit culmineerde in de opkomst van het nationaalsocialisme.³⁰ In tegenstelling tot Mitteleuropa lag de nadruk nu meer op controle over het gehele Euraziatische continent dan over Centraal en Oost-Europa. Ook het verwerven van overzeese

²⁷ Jureit, *Das Ordnen von Raumen*, 127-129.

²⁸ Mommsen, *Grossmachtstellung und Weltpolitik*, 107-108.

²⁹ Peter Walkenhorst, *Nation-Volk-Rasse. Radikaler Nationalismus im Deutschen Kaiserreich 1890-1914* (Göttingen 2007) 215-216.

³⁰ Mazower, *Hitler's Empire*, 4.

bezittingen speelde een minder beduidende rol. Het is dan ook logisch om 1918 als eindpunt te nemen.³¹

Een cruciaal persoon om deze periode inzichtelijk te kunnen maken is Friedrich Naumann. Hij werd geboren in 1860 als zoon van een predikant in het Saksische Lichtenstein en Störmhal, en hij stierf in 1919.³² Zijn levensloop strekt zich daarmee uit over de gehele te onderzoeken periode. Van grote invloed op de ideeën van Naumann was zijn vriend, de bekende Duitse socioloog Max Weber, tevens een sociaal-Darwinist en een imperialist. Vanwege zijn nationalistische en imperialistische opvattingen wijzen veel studies op de representativiteit van Naumann voor zijn tijd. Hij gold namelijk als één van de meest uitgesproken voorstanders van de *Weltpolitik*. Naumann was eveneens de auteur van het uitermate invloedrijke, in 1915 uitgebrachte boek *Mitteleuropa*³³ en heeft veelvuldig over dit onderwerp gepubliceerd. Het belang van deze politicus en publicist blijkt uit het feit dat er veelvuldig aan zijn werken werd en wordt gerefereerd, met name dat over Mitteleuropa. Zijn *Mitteleuropa* speelde namelijk een cruciale rol in de popularisering van dit begrip tijdens de Eerste Wereldoorlog.³⁴

Peter Theiner, één van de biografen van Naumann, stelt echter ook dat Naumann door historici juist vaak genoemd wordt als 'kroongetuige' van de politieke immobiliteit van het Duitse politieke systeem.³⁵ Zijn gehele leven hield hij zich namelijk bezig met gelijke rechten en kansen voor de arbeidersklasse, alsmede de vestiging van een volwaardig parlementair systeem in Duitsland. Dit heeft hij echter pas na de Eerste Wereldoorlog kunnen bewerkstelligen.³⁶ Aan de hand van de geschriften van Naumann uit de periode 1890-1918, met name uit Naumann's tijdschrift *Die Hilfe*, wordt een poging gedaan om de verhouding tussen *Weltpolitik* en Mitteleuropa te analyseren. Naumann helpt echter niet alleen om deze beter in context te kunnen plaatsten. Met behulp van *Weltpolitik* en Mitteleuropa wordt eveneens geprobeerd om te begrijpen hoe Naumann zich verhiel tot andere politici en publicisten uit zijn tijd.³⁷

Het eerste hoofdstuk richt zich op de periode vóór 1890. De ontwikkeling van Mitteleuropa vanaf de oorsprong tot aan de val van Bismarck wordt hier kort uiteengezet. De nadruk zal liggen op de verhouding tussen Mitteleuropa en het *großdeutsche* gedachtegoed. Eveneens wordt onderzocht hoe Mitteleuropa zich na de Duitse eenwording in 1871 ontwikkelde, en hoeverre het een rol speelde in het Duitse buitenlands beleid onder Bismarck. In het tweede hoofdstuk wordt onderzocht

³¹ Mazower, *Hitler's Empire*, 4-6.

³² Peter Theiner, *Sozialer Liberalismus und deutsche Weltpolitik. Friedrich Naumann im Wilhelminischen Deutschland 1860-1919* (Baden-Baden 1983) 13.

³³ Friedrich Naumann, *Mitteleuropa* (Berlijn 1915).

³⁴ Meyer, *Mitteleuropa*, 225-226.

³⁵ Theiner, *Sozialer Liberalismus*, 10.

³⁶ Ibidem, 49-50 en 308-309.

³⁷ Ibidem, 10.

hoe Mitteleuropa en *Weltpolitik* zich tot elkaar verhielden. De nadruk ligt op de vraag in hoeverre Mitteleuropa een alternatief was voor *Weltpolitik* (zoals Meyer betoogt) of dat Mitteleuropa juist een belangrijke constante vormde in het buitenlands beleid van Duitsland. Zoals gezegd zullen de publicaties van Naumann aangewend worden om de verhoudingen tussen Mitteleuropa en *Weltpolitik* te verduidelijken. In het derde hoofdstuk wordt opnieuw de vraag gesteld hoe Mitteleuropa en *Weltpolitik* zich tot elkaar verhielden, maar deze keer na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. De nadruk zal echter liggen op de vraag in hoeverre Mitteleuropa reeds gedurende de Eerste Wereldoorlog door de opkomst van Lebensraum naar de achtergrond verdween. Dit wordt geanalyseerd door de Duitse plannen met Polen en de Baltische gebieden uiteen te zetten. Deze regio's namen gedurende de Eerste Wereldoorlog namelijk een belangrijke plaats in de oorlogsdoelendiscussie in.³⁸

³⁸ Mommsen, *Der Erste Weltkrieg*, 122-123.

Hoofdstuk 1: in het hart van Europa. Mitteleuropa vóór 1890

Mitteleuropa en de Nieuwe Geografie

De term Mitteleuropa werd voor het eerst gebruikt door geografen aan het einde van de 18^e en begin van de 19^e eeuw. Dit hield rechtstreeks verband met de Franse Revolutie en de opkomst van Napoleon. Voor deze omwentelingen hielden geografen de staatkundige verdeling van Europa als uitgangspunt voor bijvoorbeeld het maken van landkaarten aan. Hier kwam verandering in toen de legers van de Franse keizer over vrijwel het gehele oude continent trokken en daarbij de bestaande politieke en staatkundige verdeling van Europa wegvaagden. Na de Franse nederlaag werden op het Congres van Wenen vervolgens voor alweer nieuwe grenzen getrokken. Het gevolg van deze ontwikkeling was dat geografen op zoek gingen naar meer constante waarden waarop een geografische verdeling van het Europese continent gebaseerd kon worden, in plaats van door mensen getrokken grenzen. Uiteindelijk resulteerde dit in een cartografische weergave van Europa op basis van door de natuur gegeven grenzen, zoals bergen en rivieren. Politieke structuren zoals staten vormden nu slechts een onderdeel van deze grotere 'natuurlijke' entiteiten.³⁹

De Pruisische geleerde August Zeune (1778-1853) heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de Duitse 'nieuwe' geografie als assistent-professor in de geografie en Germaanse talen aan de Universiteit van Berlijn, waar hij in 1810 aangesteld werd. Volgens Zeune diende de geografie apolitiek te zijn. Grenzen konden dus niet gebaseerd worden op menselijke constructies, maar dienden in overeenstemming te zijn met door God geplaatste barrières. Daarbij valt te denken aan rivieren, zeeën, bergen en wouden. De mensheid diende deze grenzen te respecteren, en geen enkele staat had het recht deze te overschrijden. Napoleon droeg er aan bij dat Duitsland haar natuurlijke grenzen kon bereiken. Dit waren volgens Zeune de twee zeeën in het noorden, de Waal in het westen, de Alpen in het zuiden en de Oder in het oosten. Echter, hij ontdekte dat natuurlijke barrières toch minder van invloed waren op de feitelijke grenzen van Duitsland als gedacht. Samen met de geallieerde legers groeiden de grenzen van zijn Duitsland tot aan de Vogezen in het westen en de Weichsel in het oosten, zodat deze samen vielen met de nieuwe Duitse Bond van 1815.⁴⁰

Zeune was één van de vele geografen binnen en buiten Duitsland die een bijdrage leverde aan de 'nieuwe' geografie. Net als zijn tijdgenoten vond hij, in navolging van de veroveringen van Napoleon, door mensen vastgestelde grenzen niet langer geschikt om de geografische indeling van de wereld op te baseren. Aan Duitsland schreef hij specifiek een beschavingsmissie toe. Als 'rijk van het midden' bezat Duitsland namelijk de sleutel tot de Europese vrede. In de afgelopen eeuwen was

³⁹ Schultz en Natter, 'Imagining Mitteleuropa', 273-274.

⁴⁰ Hans-Dietrich Schultz, 'Fantasies of Mitte. Mittellage and Mitteleuropa in German geographical discussion in the 19th and 20th centuries', *Political Geography Quarterly* 8 1 (1989) 315-339:317-318.

het verdeelde Duitsland namelijk vaak het strijdtoneel geweest waar de Europese mogendheden hun conflicten uitvochten. Omdat staten door de natuur gegeven grenzen niet zouden moeten overschrijden kon een 'natuurlijk' Duitsland een zee van rust en stabiliteit in Europa worden. Het idee van een Duitse beschavingsmissie, waarvoor de term Mittellage door tijdgenoten werd gebruikt, was niet door Zeune zelf bedacht. De Duitse denker Gottfried Leibniz gebruikte de term voor het eerst in 1670. Leibniz stelde dat Duitsland haar verdeeldheid moest overwinnen, zodat de rest van Europa vrede kon vinden. Alleen dan kon Europa aan haar eigenlijke taak beginnen: het verspreiden van het christendom door te strijden tegen barbaren en ongelovigen. Echter, Zeune en zijn tijdgenoten voegden een belangrijke component toe aan het begrip Mittellage: door te stellen dat Duitsland een door de natuur voorbeschikte eenheid was werd een (in feite) politiek begrip omgevormd tot een wetenschappelijke ondersteunde 'waarheid'.⁴¹

Net als Mittellage was Mitteleuropa een geografisch begrip dat werd gepolitiseerd in de loop van de 19^e eeuw. In tegenstelling tot Mittellage is Mitteleuropa als politiek concept veel sterker verbonden geweest met de bescherming van Duitsland tegen Frankrijk en Rusland. Als 'rijk van het midden' had Duitsland weliswaar de capaciteit om grote invloed uit te oefenen op Europa, het maakte haar ook kwetsbaar voor expansiedrang van de talloze buurlanden.⁴² Op basis van de nieuwe geografie konden drie varianten van Mitteleuropa onderscheiden worden. Dit waren de noord-midden-zuid (NMZ) variant, de west-midden-oost (WMO) variant en tot slot de centrum-periferie variant.⁴³ Reikend van de Britse eilanden tot aan de Oeral, liep de NMZ variant voor het grootste gedeelte parallel aan de Europese laagvlakte zoals deze in de Laatste IJstijd tot stand gekomen was. Niet alleen het Verenigd Koninkrijk maar ook (delen) van Frankrijk, de Balkan en Rusland waren onderdeel van Mitteleuropa. In de WMO variant werd Europa langs twee verticale assen in drie vlakken verdeeld. Mitteleuropa vormde het middelste vlak en strekte zich uit vanaf de noordpunt van Scandinavië tot aan de Alpen (of zelfs Sicilië) en de monding van de Donau. In tegenstelling tot de NMZ variant was de WMO variant in eerste instantie een politiek concept, gericht op het beschermen van Europa tegen het grote Rusland. De centrum-periferie variant beperkte de omvang van Mitteleuropa tot de grotendeels Duitstalige gebieden van het oude Heilige Roomse Rijk. De Vogezen en de Rijn vormden in dit geval de westgrens, de Noordzee en Oostzee de noordgrens, de Oder of de Weichsel de oostgrens en de Alpen de zuidgrens.⁴⁴

Omdat landen in de nieuwe geografie een door de natuur gegeven eenheid waren leende het gebruik van de geografie zich sterk voor politieke doeleinden. De politisering van Mitteleuropa met de opkomst van het Duitse nationalisme is hier een duidelijk voorbeeld van. Niet alle

⁴¹ Schultz, 'Fantasies of Mitte', 317.

⁴² Ibidem, 320.

⁴³ Zie bijlage 1a, 1b en 1c.

⁴⁴ Schultz en Natter, 'Imagining Mitteleuropa', 275-276.

bovengenoemde varianten waren daar even geschikt voor. De NMZ variant was onhaalbaar, omdat deze veel niet-Duitse volkeren bevatte. De WMO variant was aantrekkelijker, maar bevatte grote gebieden die op dat moment buiten de interesse van de Duitse nationalistena lagen, zoals de Balken en zelfs Italië. De grootste aantrekkingskracht oefende de centrum-periferie variant uit. Mitteleuropa als natuurlijke regio viel hier namelijk min of meer samen met de Duitstalige landen van Europa. Tevens vormde Duitsland het hart van Europa, zoals ook het bij het begrip Mittellage het geval was. Als 'rijk van het midden' viel Duitsland een belangrijke rol of zelfs een beschavingsmissie in Europa ten deel. Dit gaf een verenigd Duitsland de optie om als hegemoniale mogendheid op te treden. Alle varianten van Mitteleuropa bevatten dus zowel imperialistische als idealistische elementen. Het laatste was duidelijk zichtbaar bij Zeune.⁴⁵

De Paulskirche en de politisering van Mitteleuropa

De opkomst van het concept Mitteleuropa is dus altijd sterk verbonden geweest met de Duitse eenwording. Het is noodzakelijk kort op de dynamiek hiervan in te gaan om de ontwikkeling van het begrip Mitteleuropa beter te kunnen duiden. Sinds het begin van de 19^e eeuw werd er in intellectuele kringen gedebatteerd over de Duitse eenwording. Door gebrek aan territoriale eenheid spitste het Duitse nationalisme zich primair toe op de gedeelde cultuur en geschiedenis van alle in Europa wonende Duitsers. Het idee van Duitsland als *Kulturnation* kwam dus rechtstreeks voort uit politieke fragmentatie. Alle staten en territoria waar de Duitse taal en cultuur domineerden waren in principe onderdeel van de Duitse natie.⁴⁶ Een tweede probleem waarmee Duitse nationalistena werden geconfronteerd was de etnische diversiteit van Centraal -Europa. Grote groepen Duitsers woonden in staten waar zij niet de meerderheid van de bevolking vormden. Tevens bevatten veel Duitse staten significante minderheden. Hier viel bijvoorbeeld te denken aan de Polen in Pruisen. Via Mitteleuropa konden zowel de politieke fragmentatie van de Duitse staten als de etnische diversiteit van Centraal-Europa overwonnen worden en alle Duitsers binnen één enkele entiteit verenigd worden.⁴⁷ Wie dus de controle bezat over Mitteleuropa bezat ook de controle over de Duitse natie. Door de politieke fragmentatie van de Duitse landen richtten de eerste voorstellingen van Mitteleuropa zich niet zozeer op politieke maar op economische integratie.⁴⁸

Twee belangrijke persoonlijkheden die zich met dit vraagstuk bezig hielden waren Friedrich List en Karl Ludwig Freiherr von Bruck (1798-1860). List was een Duitse liberaal en nationalist. Hij werd in 1789 geboren in het Hertogdom Württemberg. Sterk beïnvloed door de ideeën van Adam

⁴⁵ Schultz en Natter, 'Imagining Mitteleuropa', 275-276.

⁴⁶ Brechtenfeld, *Mitteleuropa*, 12-14.

⁴⁷ Meyer, *Mitteleuropa*, 8.

⁴⁸ Brechtenfeld, *Mitteleuropa*, 12.

Smith, richtte hij in 1819 de Duitse Unie van Kooplieden en Fabrikanten op met het doel de omvangrijke handelsbarrières binnen de Duitse Bond te verminderen via het oprichten van een *Zollverein*, een vrijhandelszone bestaande uit Duitse staten. Omdat List een liberaal was riep hij binnen de conservatieve Bond de verdachtmaking op zich sympathiek te staan ten opzichte van revolutionaire sentimenten. Als gevolg hiervan vluchtte List naar de Verenigde Staten, waar hij onder de indruk van de voortvarende economische ontwikkeling van dit land, zich bekeerde tot het protectionisme. In 1832 keerde hij terug naar Duitsland.⁴⁹ Hier schreef hij zijn beroemde boek '*Das nationale System der Politischen Ökonomie*' (1841), waarin hij ijverde voor een douane-unie tussen de Duitse staten. Middels protectionisme diende de *Zollverein* zich te beschermen tegen buitenlandse concurrentie.⁵⁰ Deze douane-unie moest samen met een geïntegreerd transportsysteem (met de nadruk op spoorwegen) en gedeelde politieke instituties de basis vormen voor de toekomstige Duitse natiestaat.⁵¹ Met de Duitse natiestaat bedoelde List de gehele kust van de monding van de Rijn tot aan de grens met Polen. Bij dit door de zee en rivieren gedefinieerde 'natuurlijke' Duitsland rekende hij ook Nederland en Denemarken. De incorporatie van deze twee staten diende desnoods met geweld geforceerd te worden. De invloed van de nieuwe geografie op List kwam hier het meest duidelijk tot uiting. De grenzen van iedere natiestaat dienden namelijk 'natuurlijk' te zijn. Dit wil zeggen: corresponderen met de loop van rivieren, de kustlijn en gebergtes. Wanneer een natiestaat niet samenviel met haar natuurlijke grenzen was er sprake van een verminkte staat.⁵²

In zijn laatste jaren (hij stierf in 1846) werd List zich meer bewust van de economische beperkingen van de natiestaat. Niet alleen de Duitse staten maar alle politieke entiteiten van Centraal Europa dienden verenigd te worden in een douane-unie. Deze noemde hij de *mitteleuropäische Wirtschaftszone*. Middels Mitteleuropa probeerde List dus de beperkingen van de natiestaat te overwinnen zonder deze daarbij op te offeren.⁵³ Tevens geconfronteerd met de sterk groeiende bevolking van de Bond zocht List naar mogelijkheden om deze op te kunnen vangen en te voorkomen dat grote aantallen Duitsers naar de Verenigde Staten zouden emigreren. Hij achtte Pruisen niet in staat om meer dan een paar overzeese gebieden voor kolonisatie te bezitten. Oostenrijk had duidelijk betere vooruitzichten. Wenen controleerde namelijk ruim 75% van de loop van de Donau. Met behulp van spoorwegen en kanalen kon de noordkust van Duitsland verbonden worden met de Zwarte Zee en zodoende bereikbaar worden voor Duitse kolonisten.⁵⁴ List was hier

⁴⁹ Meyer, *Mitteleuropa*, 11-12.

⁵⁰ Brechtenfeld, *Mitteleuropa*, 16.

⁵¹ Meyer, *Mitteleuropa*, 12.

⁵² Schultz en Natter, 'Imagining Mitteleuropa', 277-278.

⁵³ Brechtenfeld, *Mitteleuropa*, 16.

⁵⁴ Meyer, *Mitteleuropa*, 13.

duidelijk geïnspireerd door zijn reizen in de Verenigde Staten. Net zoals de spoorwegen de expansie van de Amerikanen naar het westen faciliteerden kon een geïntegreerd transportnetwerk binnen de Bond dit ook voor de Duitsers doen. De loop van de Donau beschouwde List als de ‘natuurlijke achtertuin’ van Duitsland.⁵⁵ Dit door Duitsland geleide Mitteleuropa kon ook een economisch tegenwicht vormen voor de groeiende macht van Rusland en de Verenigde Staten. Het was de missie van de Duitsers om Centraal-Europa te organiseren in een federatie om te voorkomen dat het ‘reactionaire’ en ‘expansieve’ Rusland en het ‘revolutionaire’ Frankrijk Centraal-Europa konden domineren.⁵⁶ Mitteleuropa was bij List dus duidelijk verbonden met de Duitse eenwording en het Duitse nationalisme. Alhoewel hij het bestaan van andere nationaliteiten (met name de Hongaren) erkende, beschouwde hij het karakter van Mitteleuropa als Duits. Dit blijkt ook uit het feit dat hij de Slavische bevolking van Oostenrijk en de Balkan betitelde als ‘statenloze volkeren’. Binnen het Mitteleuropa van List was dus geen ruimte voor Slavische zelfbeschikking.⁵⁷ Hooguit de Hongaren konden een gelijkwaardige positie met de Duitsers innemen omdat Hongarije Mitteleuropa toegang tot het Osmaanse Rijk verschafte en als bolwerk tegen de Russen kon dienen.⁵⁸

Freiherr von Bruck was één van de meest succesvolle zakenlieden van Oostenrijk en tussen 1848 en 1853 tevens minister van Handel. Tussen 1849 en 1859 publiceerde hij vier memoranda over Mitteleuropa. Zijn belangrijkste doel was het bijhouden van Oostenrijk middels economische afhankelijkheid tussen Oostenrijk en Hongarije aan de ene kant, en Oostenrijk en de rest van de Duitse Bond aan de andere kant. Net als bij List vormde de *Zollverein* de kern van het Mitteleuropa van Von Bruck. Eveneens was hij van mening dat Centraal-Europa via economische integratie zich moest verdedigen tegen buitenlandse concurrentie.⁵⁹ Anders dan List was Von Bruck niet zozeer een Duits nationalist maar op de eerste plaats een Habsburgse patriot. Hij wilde de eenheid van Oostenrijk behouden en de spanningen tussen Oostenrijk en Pruisen binnen de Bond overwinnen middels de vereniging van Mitteleuropa. Zijn ideeën overleefden de strijd om de macht binnen de Bond niet maar sneden wel een wezenlijk probleem aan waarmee Duitse nationalisten in revolutiejaar het 1848 werden geconfronteerd: de rivaliteit tussen Oostenrijk en Pruisen.⁶⁰

Eveneens belangrijk voor de ontwikkeling van het concept Mitteleuropa waren de debatten van de Nationale Vergadering in de Sint Paulskerk tussen 1848 en 1849. Vóór 1848 had Mitteleuropa vaak, maar lang niet altijd, politieke connotaties. Doordat het begrip betrokken werd in de debatten over Duitse nationale eenheid kreeg Mitteleuropa als begrip steeds meer het karakter van een

⁵⁵ Brechtenfeld, *Mitteleuropa*, 17.

⁵⁶ Meyer, *Mitteleuropa*, 14.

⁵⁷ Brechtenfeld, *Mitteleuropa*, 17.

⁵⁸ Schultz en Natter, ‘Imagining Mitteleuropa’, 277.

⁵⁹ Brechtenfeld, *Mitteleuropa*, 18.

⁶⁰ Meyer, *Mitteleuropa*, 16-18.

machtsbasis die Duitsland tot een sterke Europese staat zou maken, zoals vóór 1848 al duidelijk te zien was bij List.⁶¹ Duitse nationalisten droomden van een machtig Duitsland in het midden van Europa. Dit kon verwezenlijkt worden middels politieke allianties maar ook via annexaties. Zo verklaarde de afgevaardigde Karl Moering (1810-1870) in de Paulskerk dat het doel van de Duitse politiek gelegen was in het creëren van een machtig, verenigd en vrij Mitteleuropa. Dit kon als tegenwicht dienen voor het Franse republicanisme aan de ene kant en Russische autocratie aan de andere kant. Dit Mitteleuropa zou zich moeten uitstrekken van de Rijn tot aan de Balkan en van de Oostzee tot aan de Middellandse Zee. Ook andere afgevaardigden sloten zich in grote lijnen bij Moering aan. Mitteleuropa diende om alle Duitsers te verenigen. De afgevaardigden waren zich terdege bewust van de etnische diversiteit van Centraal-Europa. Dit achtten zij niet problematisch: met name de Slavische volkeren werden gezien als ‘verloren kinderen’ van de Grote Volksverhuizing. Zij bezaten niet de mentale en fysieke capaciteiten om soevereine staten te vormen. Alleen onder Duitse ‘bescherming’ konden zij enige vrijheid genieten.⁶² Naast het verenigen van alle Duitsers was Mitteleuropa wederom duidelijk verbonden met een beschavingsmissie. Zo verklaarde de voorzitter van de Nationale Vergadering, Heinrich von Gagern (1799-1880), dat het de missie was van een verenigd Duitsland om de ‘beschaving’ te beschermen tegen Slavische en Russische overheersing.⁶³

De afgevaardigden in de Paulskerk gebruikten Mitteleuropa om alle Duitsers, dus ook in Oostenrijk en Pruisen, binnen één politieke entiteit te verenigen. Mitteleuropa kon de tegenstellingen tussen de twee grote mogendheden van de Duitse Bond echter niet beslechten. Alhoewel Pruisen niet afwijzend stond tegenover een sterke staat in het hart van Europa, met als kern een bondgenootschap tussen Pruisen, Saksen en Hannover, liepen deze plannen spaak op verzet van Oostenrijk. De Habsburgers konden op hun beurt hun hegemonie over Oost-Centraal Europa niet uitbreiden naar het noordwesten, omdat ze daar op verzet van Berlijn stuitten.⁶⁴ Het besef dat het conflict tussen Oostenrijk en Pruisen niet eenvoudig te beslechten was leidde tot een groeiende *kleindeutsche* partij binnen de Duitse nationale beweging. De *kleindeutschen* waren in de meeste gevallen liberale en protestantse noord-Duitsers. Zij waren bereid een Duitse staat onder leiding van Pruisen te accepteren om de lang verlangde Duitse eenwording tot stand te brengen.⁶⁵

⁶¹ Schultz en Natter, ‘Imagining Mitteleuropa’, 275.

⁶² Ibidem, 277-278.

⁶³ Brechtenfeld, *Mitteleuropa*, 15.

⁶⁴ Ibidem

⁶⁵ Meyer, *Mitteleuropa*, 20.

Mitteleuropa vóór en na de *Reichsgründung*

Nagenoeg alle concepties van Mitteleuropa waren verbonden met het *großdeutsche* gedachtegoed. De opkomst van Bismarck en de *kleindeutschen* ondermijnden Mitteleuropa als concept om alle Duitsers te verenigen in één staat. Dit wil echter niet zeggen dat Mitteleuropa geheel uit beeld verdween. Binnen de Duitse elite werd het vanaf de jaren 1850 en 1860 in toenemende mate in verband gebracht met een Duitse 'sfeer van invloed'. Ook bij Bismarck was deze gedachte duidelijk aanwezig. Zijn primaire doel was echter het dienen van de Pruisische monarchie. Hij achtte de Duitse Bond een belemmering voor de Pruisische aspiraties om een van Oostenrijk onafhankelijke rol binnen de Europese politiek te vervullen. Met dit doel streefde Bismarck de vereniging van Duitsland onder leiding van Pruisen na. Dit was nadrukkelijk geen doel op zich. Net als Oostenrijk gebruikte Pruisen het Duitse nationalisme om haar eigen macht te vergroten.⁶⁶ Met de vereniging van Duitsland hield het echter voor Bismarck niet op: de politieke dominantie van Duitsland binnen Centraal-Europa was noodzakelijk wilde Duitsland/Pruisen een leidende rol in Europa vervullen. Mitteleuropa had in dit geval dus duidelijk politiek-strategische connotaties.⁶⁷ Ook na de *Reichsgründung* in 1871 bleef deze gedachte duidelijk bij Bismarck aanwezig. Hij hechtte veel waarde aan een stabiel Europa. De basis hiervoor rustte op de drie conservatieve staten Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Rusland. Zo bleef het verslagen Frankrijk geïsoleerd en de positie van het Verenigd Koninkrijk onaangetaast. Om deze redenen verwierp hij dan ook het *großdeutsche* gedachtegoed: het voortbestaan van de Habsburgse monarchie was immers van wezenlijk belang voor het functioneren van het Bismarckiaanse systeem.⁶⁸ Tevens vervulde Duitsland een centrale rol in de in 1873 opgerichte Driebond met Oostenrijk-Hongarije en Rusland. Feitelijk speelde Bismarck de expansieve belangen van de bondgenoten tegen elkaar uit. Doordat Wenen en Sint-Petersburg vaak tegenstrijdige belangen hadden op de Balkan kon Berlijn de rol van bemiddelaar spelen bij conflicten. Zo vervulde Duitsland een cruciale rol bij het behoud van de vrede in Europa.⁶⁹ Bismarck heeft nimmer een Mitteleuropa naar federaal of confederaal verband nagestreefd. Door Duitsland als bemiddelaar voor Oostenrijk-Hongarije en Rusland te laten optreden stelde hij de positie van deze jonge staat in het Europese machtsevenwicht veilig.⁷⁰

De groeiende macht van de *kleindeutschen* was echter niet onmiddellijk de doodsteek voor Mitteleuropa als middel om alle Duitsers te verenigen. Nog in 1848 betoogde de filosoof Constantin Frantz (1817-1891) dat de natiestaat wegens geografische factoren geen geschikte vorm van

⁶⁶ Brechtenfeld, *Mitteleuropa*, 21-22.

⁶⁷ Ibidem, 26-28.

⁶⁸ Meyer, *Mitteleuropa*, 46-47.

⁶⁹ Mommsen, *Grossmachtstellung und Weltpolitik*, 108-109.

⁷⁰ Brechtenfeld, *Mitteleuropa*, 30.

politieke organisatie was voor Duitsland. Als 'rijk van het midden' had Duitsland de beschavingsmissie om een *Völkereinheit* tot stand te brengen in Centraal-Europa. Deze moest bestaan uit drie staten georganiseerd in een federatie onder leiding van Oostenrijk. Deze laatste vormde een staat op zichzelf. De andere twee staten die Frantz op het oog had waren een Baltische Federale Staat bestaande uit Polen, Litouwen, Koerland en Lijfland onder leiding van Pruisen. Een Duitse Federale Staat onder gezamenlijke leiding van Pruisen en Oostenrijk vormde de derde en laatste component van het Mitteleuropa van Frantz. Deze staat moest bestaan uit alle Duitse staten, inclusief Nederland, België, Elzas-Lotharingen en Zwitserland.⁷¹ Als moderne reïncarnatie van het Heilige Roomse Rijk moest Mitteleuropa het machtsvacuüm tussen de Rijn en de Weichsel opvullen. Zo kon Franse en Russische dominantie van Europa voorkomen worden, aldus Frantz. Op lange termijn diende zijn federatie als tegenwicht voor de groeiende macht van de Verenigde Staten en Rusland. Zelfs na de *Reichsgründung* bleef Frantz een vurig voorvechter van Mitteleuropa. Alhoewel hij waarschijnlijk een inspiratiebron was voor Naumann's Mitteleuropa genoot hij weinig invloed in zijn eigen tijd.⁷² De politiek denker Lorenz von Stein (1815-1890) bouwde voort op de ideeën van Frantz en publiceerde in 1856 het boek *Österreich und der Frieden*⁷³ waarin hij beargumenteerde dat Mitteleuropa een door de natuur gegeven eenheid vormde. Deze bestond weer uit drie groepen landen die door hun geografie en geschiedenis met elkaar verbonden waren. Dit waren de Scandinavische, Duits-Oostenrijkse en Italiaans-Osmaanse groepen. De missie van Mitteleuropa was het voorkomen dat West-Europa of Oost-Europa in staat waren om het continent te domineren. Een belangrijke rol dichtte Von Stein toe aan Duitsland, dat als 'rijk van het midden' de balans in Mitteleuropa diende te bewaren.⁷⁴

De vrees voor andere grote mogendheden was dus naast Duitse eenwording en een beschavingsmissie een belangrijke constante in de diverse voorstellingen van Mitteleuropa. Met name Rusland leek de rol van tegenstander te vervullen. Echter, ook het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten en Frankrijk vervulden een vergelijkbare rol. De Duitse geograaf en historicus Johann Georg Kohl (1808-1878) formuleerde in 1849 een duidelijk voorbeeld van een tegen Rusland gericht Mitteleuropa. Hij geloofde dat Rusland en het Osmaanse Rijk uit waren op de vernietiging van Oostenrijk met het doel controle te verkrijgen over de Donau. Daarmee zou Mitteleuropa beroofd worden van een vruchtbaar gebied dat kon dienen voor Duitse kolonisatie. Barbarisme, zo beredeneerde Kohl, was altijd al uit het oosten gekomen. Beschaving daarentegen kwam uit het westen. Mitteleuropa, bestaande uit alle Duitse staten inclusief België, Denemarken, Nederland en Zwitserland, diende Rusland uit de delta van de Donau te houden. Zoals gezegd was de associatie van

⁷¹ Schultz en Natter, 'Imagining Mitteleuropa', 278.

⁷² Meyer, *Mitteleuropa*, 26.

⁷³ Lorenz von Stein, *Österreich und der Frieden* (Wenen 1856).

⁷⁴ Schultz en Natter, 'Imagining Mitteleuropa', 278-279.

Duitsland met *Kultur* verre van nieuw. De Duitse predikant Georg Ludwig Wilhelm Funke (1808-1862) breidde met de publicatie van zijn boek '*Österreichs weltshistorische Mission*'⁷⁵ in 1851 de notie van *Kulturnation* uit met het idee dat Duitsland de missie had om de beschaving in Mitteleuropa te verbreiden en te beschermen tegen Rusland via een nauwe associatie tussen alle Duitse staten. Polen diende met dit doel geermaniseerd te worden zodat de invloed van Rusland kon worden teruggedreven achter haar natuurlijke grenzen: de moerassen van Litouwen. Net als bij Kohl speelde de controle over de Donau een belangrijke rol voor Funke. Controle over deze grote rivier diende Duitsland in staat te stellen om Mitteleuropa te germaniseren. Deze moest verkregen worden via kolonisatie. Via de Donau konden Duitse emigranten vervolgens ook Klein-Azië en zelfs India koloniseren! In navolging van Alexander de Grote moesten de Duitsers de beschaving naar de Oriënt verspreiden.⁷⁶

Rusland en de Verenigde Staten waren ook de grootste tegenstanders van de Duitse hoogleraar economie en geschiedenis Albert Schäffle (1831-1903). In een op dat moment enigszins ongewone visie van Mitteleuropa ijverde hij voor een douane-unie in Centraal-Europa, die in nauwe associatie met het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk Europa moest beschermen tegen de economische concurrentie van Rusland en de Verenigde Staten.⁷⁷ De docent Ernst Kapp (1808-1896) gebruikte de term Mitteleuropa zelf niet, maar zijn ideeën maken het wel de moeite waard om hem in dit verband te behandelen. Kapp was van mening dat op basis van de centrale geografische ligging van Duitsland in Europa en haar 'natuurlijke' vorm niet het Verenigd Koninkrijk maar Duitsland de leider van de wereld moest zijn. Het was de missie van Duitsland om de wereld te ordenen naar haar evenbeeld en zodoende de voorwaarden voor een dialoog tussen de naties en wereldvrede te scheppen. Echter, om dit te bereiken diende op de eerste plaats het Verenigd Koninkrijk van haar troon gestoten te worden. Kapp achtte hiervoor de maritieme wedergeboorte van Duitsland noodzakelijk. Naast een oorlogsvloot moest Duitsland een gemeenschappelijke economische ruimte creëren tussen de Noordzee, de Zwarte Zee en de Adriatische Zee. Deze unie kwam grofweg overeen met de WMO variant van Mitteleuropa. Duitsland hoefde zich niet te beperken tot continentale dominantie maar kon deze juist gebruiken om een sleutelrol in de wereld te vervullen.⁷⁸

Dat Mitteleuropa na 1871 niet in de vergetelheid raakte was vooral te danken aan geografen. Met de totstandkoming van de Duitse eenheid moesten zij zien te verklaren hoe deze nieuwe entiteit samenviel met het 'natuurlijke' Duitsland. Immers, het Duitsland van Bismarck was veel kleiner dan de voorstellingen die geografen er oorspronkelijk van hadden gehad. Deze waren namelijk *großdeutsch* van karakter. De invloedrijke geograaf Hermann Adalbert Daniel stelde in 1863 dat de

⁷⁵ Georg Ludwig Wilhelm Funke, *Österreichs weltshistorische Mission* (Hannover 1851).

⁷⁶ Schultz en Natter, 'Imagining Mitteleuropa', 281-282.

⁷⁷ Brechtenfeld, *Mitteleuropa*, 23.

⁷⁸ Schultz en Natter, 'Imagining Mitteleuropa', 280-281.

grenzen van 'natuurlijk' Duitsland in het oosten werden gevormd door de waterscheiding tussen de Oder en de Weichsel. In het westen liep deze grens van Calais via de Ardennen en de Vogezen naar het Zwitserse Jura gebergte. In het zuiden en zuidoosten liep deze van de Alpen via de Karpaten naar het noorden. De Noordzee en de Oostzee vormden de noordelijke grens. Voor veel geografen was het Duitsland van Bismarck een 'verminkt' Duitsland. Alfred Kirchhoff wist in 1879 de kwestie vrij eenvoudig op te lossen door het begrip Mitteleuropa toe te passen op wat Daniel eerder 'natuurlijk' Duitsland had genoemd. Veel geografen bleven echter dromen van een groter geografisch Duitsland. De stichting van het Duitse Rijk was slechts de eerste stap op weg naar een grotere eenheid. Ook buiten geografische kringen werd deze opvatting door een minderheid van de Duitsers gedeeld.⁷⁹ Hoewel de Duitsers veel affiniteit hadden met Oostenrijk-Hongarije raakte Mitteleuropa na 1871 steeds meer op de achtergrond. Overzeese expansie leek namelijk meer economische mogelijkheden te bieden dan Mitteleuropa. De meeste Duitsers waren tevreden met het bondgenootschap met Oostenrijk-Hongarije en waren niet geïnteresseerd in een grotere eenheid in Centraal-Europa.⁸⁰

Een uitzondering was de Pruisische theoloog en docent Paul de Lagarde. Hij stelde vanaf de jaren 1870 Mitteleuropa gelijk aan 'natuurlijk' Duitsland. Dit bestond volgens hem uit Duitsland en Oostenrijk-Hongarije. Dit Mitteleuropa was primair gericht tegen Rusland. Met het tsarenrijk ontbraken namelijk natuurlijke barrières. Volgens Lagarde moesten de grenzen samen vallen met het punt waarop de Duitsers in staat waren om zichzelf te voeden en verdedigen. Duitsland diende dit te bereiken via oostwaartse expansie en kolonisatie. Dat hierdoor oorlog met Rusland onvermijdelijk was nam hij op de koop toe. Lagarde voorzag een Mitteleuropa waarin niet-Duitse volkeren geregeerd werden door Duitse vorsten. Naast economische en militaire betrekkingen werd Mitteleuropa ook bijeen gehouden door (Duitse) culturele banden. De ideeën van Lagarde genoten, buiten een kleine groep extreme nationalist en antisemieten, weinig aanhang. Wel waren ze van grote invloed op de latere president van het extreem nationalistische *Alldeutsche Verband* Heinrich Claß.⁸¹

Alle uiteenlopende concepties van Mitteleuropa hadden dus elk drie eigenschappen gemeen: op de eerste plaats kon Mitteleuropa gebruikt worden om alle Duitsers te verenigen binnen de dezelfde entiteit, doorgaans een federatie. Op de tweede plaats werd Mitteleuropa door Duitse nationalist sterk in verband gebracht met een 'beschavingsmissie' onder leiding van Duitsland. Deze was vrijwel altijd verbonden met het 'beschermen' van de beschaving tegen Rusland, maar ook Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk werden regelmatig tot tegenstanders gerekend. Tot slot was Mitteleuropa een middel om Duitsland te verdedigen tegen andere mogendheden. Met het oog op

⁷⁹ Schultz en Natter, 'Imagining Mitteleuropa', 282-284.

⁸⁰ Meyer, *Mitteleuropa*, 29 en 49-50.

⁸¹ Brechtenfeld, *Mitteleuropa*, 32-33.

Lagarde betoogt Schultz dat na 1871 de interesse van voorstanders van Mitteleuropa in toenemende mate naar het oosten verschoof. Daar leek de jonge staat plots kwetsbaar voor eventuele Russische agressie. Natuurlijke grenzen zoals bergen, die Duitsland na de annexatie van Elzas-Lotharingen wel in het westen bezat, ontbraken. Dit vormde een stimulans voor de tegen Rusland gerichte concepties van Mitteleuropa.⁸²

⁸² Schultz, 'Fantasies of Mitte', 325.

Hoofdstuk 2: Mitteleuropa versus *Weltpolitik*?

Een '*Platz an der Sonne*?' De aanvang van de *Weltpolitik*

Hoewel de *Weltpolitik* pas formeel op 6 december 1897 begon ging de koloniale geschiedenis van Duitsland terug tot 1884/1885. In juli 1884 werd Duitsland een koloniale mogendheid met de aankoop van de Afrikaanse bezittingen van de Bremense koopman Adolf Lüderitz (1834-1886). Deze bezittingen vormden de basis voor Duits Zuidwest-Afrika. Tevens werd de Duitse vlag gehesen in Togo en Kameroen. Tot slot werden in 1885 Duits Oost-Afrika,⁸³ het noordoosten van Nieuw-Guinea (Keizer Wilhelm-Land) en de eilandengroep Nova Britannia (Bismarck-Archipel) formeel onderdeel van het Duitse imperium.⁸⁴ Het was lang twijfelachtig of Duitsland überhaupt wel koloniaal bezit zou verwerven. Met name Bismarck had geen enkele interesse in formele overzeese expansie. Toen Frankrijk in 1871 Indochina aanbood als alternatief voor de annexatie van Elzas-Lotharingen wees Bismarck dit resoluut af: '*Ich will auch gar kein Kolonien. Die sind bloß zu Versorgungsposten gut (...)* [Bismarck was ervan overtuigd dat] *eine [koloniale] Quelle nicht der Stärke, sondern der Schwäche für Deutschland werden müßten.*'⁸⁵ De voornaamste interesse van Duitsland was onder Bismarck gelegen in het veilig stellen van de Duitse positie op het Europese continent. Koloniale veroveringen zouden alleen maar het wantrouwen richting de intenties van de nieuwe grootmacht aanwakkeren. Bovendien was de kanselier een voorstander van vrijhandel en bestond er binnen het electoraat in de jaren 1870 nog weinig steun voor een koloniale politiek. Dit wil niet zeggen dat Bismarck het informeel imperialisme niet steunde. Integendeel, via het sluiten van handelsverdragen en verlenen van consulaire diensten werd de Duitse handelsvloot juist ondersteund.⁸⁶

Vanaf 1879 nam echter de druk op de Duitse regering toe om een koloniale politiek te gaan voeren. Dit kwam door de groeiende steun voor kolonialisme onder de nationalistische middenklassen en academici aan de ene kant en kapitalistische 'avonturiers', zoals de eerder genoemde Lüderitz, aan de andere kant.⁸⁷ Een koloniale lobby bestaande uit industriëlen, bankiers en kooplieden beargumenteerde dat Duitsland koloniaal bezit moest verwerven. De binnenlandse markt dreigde volgens deze lobby namelijk door overproductie verzadigd te raken waardoor sociale spanningen zouden kunnen ontstaan. Deze konden voorkomen of in ieder geval gematigd worden door nieuwe afzetmarkten aan te boren. Tevens boden koloniën de kans om de emigratie van Duitsers naar het buitenland te voorkomen doordat het mogelijk werd surplus populatie in de eigen koloniën onder te brengen. Tot slot dreigde Duitsland met betrekking tot de koloniale wedloop de

⁸³ Zie bijlage 2.

⁸⁴ Ullrich, *Die nervöse Großmacht*, 97.

⁸⁵ Ibidem, 92.

⁸⁶ Ibidem, 92-93.

⁸⁷ David Blackbourn, *History of Germany 1780-1918. The long nineteenth century* (Oxford 1997) 252.

aansluiting op andere grote mogendheden te verliezen. De koloniale lobby vreesde dat Duitsland hierdoor een 'tweederangs mogendheid' zou worden.⁸⁸

Zelfs na 1879 sprak Bismarck zich nog uit tegen koloniaal bezit. De politieke druk nam echter toe en de kanselier zag een mogelijkheid hiervan gebruik te maken om de sociale spanningen te verminderen en antikoloniaal links te dwarsbomen.⁸⁹ De Duitse historicus Hans-Ulrich Wehler betoogt dat het verminderen van de binnenlandse spanningen de voornaamste motivatie was voor Bismarck om op een koloniale politiek over te gaan. Door de economische expansie kwam de sociale stabiliteit onder druk te staan, hetgeen een gevaar kon opleveren voor het autoritaire politieke systeem en Bismarcks eigen positie. Echter, de Duitse historicus Lothar Gall heeft er juist op gewezen dat internationale machtspolitieke overwegingen de doorslag gaven: door in koloniale vraagstukken samen op te trekken met Frankrijk hoopte Bismarck Frans revanchisme vanwege het verlies van Elzas-Lotharingen tegen te gaan en een mogelijk tegen Duitsland gerichte Brits-Franse alliantie te voorkomen. Beide verklaringen zijn volgens Volker Ullrich plausibel. Koloniale politiek gaf Bismarck de kans zijn eigen positie te versterken en de relaties met Frankrijk te verbeteren. Het voorkomen van een Brits-Franse alliantie diende de positie van Duitsland in Europa veilig te stellen. Echter, Bismarck was niet succesvol in het tegengaan van Frans revanchisme. Met de val van de Duits gezinde Franse premier Jules Ferry (1832-1893) in 1885 kwam ook een einde aan de Duits-Franse detente.⁹⁰

Na 1880 nam het koloniaal enthousiasme in Europa snel toe. Dit had ook grote gevolgen voor Duitsland. Niet alleen nationalistische organisaties zoals de in 1891 opgerichte *Deutschen Kolonial-Verein* en het *Alldeutschen Verband* zetten de regering onder druk om koloniale bezittingen te verwerven, ook de liberale burgerij (waartoe ook Naumann en Weber behoorden) sprak zich uit voor imperialisme. Koloniale politiek kon volgens de burgerij de conservatieven en socialisten ondermijnen en de plaats van Duitsland als grootmacht voor lange tijd veiligstellen.⁹¹ Wilhelm II omarmde de imperialistische agitatie van de middenklassen. Geconfronteerd met de groeiende macht van de Reichstag zag de jonge keizer een mogelijkheid om zijn eigen positie te verstevigen. De conservatieven rondom de vorst, zoals kabinetschef Friedrich Karl Hermann von Lucanus (1831-1908) en chef-marinestaf Gustav Freiherr von Senden-Bibran (1847-1909), wilden de keizer als tegenwicht voor de groeiende democratisering gebruiken.⁹² Een deel van de verklaring voor het ontstaan van de *Weltpolitik* was dus gelegen in de binnenlandse politiek. De regering ging namelijk een alliantie aan met de liberale en nationalistische middenklassen met het doel het semidemocratische politiek

⁸⁸ Ullrich, *Die nervöse Großmacht*, 93.

⁸⁹ Blackbourn, *History of Germany*, 252.

⁹⁰ Ullrich, *Die nervöse Großmacht*, 95-98.

⁹¹ Mommsen, *Grossmachtstellung und Weltpolitik*, 133-134.

⁹² *Ibidem*, 124-125.

systeem van Duitsland te behouden door de aandacht af te leiden van de gebrekkige democratie. Als gevolg van de industrialisatie was namelijk de welvaart van de middenklassen toegenomen, maar dit vertaalde zich niet in meer macht middels representatie. Imperialisme was voor de Duitse regering een middel om deze groep in het politieke systeem te integreren zonder daarbij de eigen positie in gevaar te brengen.⁹³

Dit wil niet zeggen dat de regering zich geheel tegen de Reichstag en democratisering keerde. Een gedeeltelijke modernisatie van het politieke systeem met het doel dit meer representatief te maken werd zeker niet uitgesloten. Het stabiliseren van het politieke systeem was het hoofddoel. De groeiende macht van de Reichstag diende dus te worden afgeremd, niet zozeer verminderd.⁹⁴ De Britse historicus Blackbourn betoogt terecht dat de invloed die pressiegroepen konden uitoefenen ook juist een teken was van voortschrijdende democratisering van de Duitse politiek. Dit toonde aan de ene kant de openheid van het politieke systeem aan maar aan de andere kant ook het gebrek van representativiteit van de elite.⁹⁵ Ullrich stelt, gelet op het belang van binnenlandse spanningen in het tot stand komen van het Duitse imperialisme, terecht dat reeds onder het bewind van Bismarck alle factoren aanwezig waren om *Weltpolitik* te gaan bedrijven. Naast de binnenlandse problematiek speelde dus ook de machtspositie van Duitsland in Europa een belangrijke rol. Dit is duidelijk zichtbaar in de beslissing van de 'IJzeren' kanselier om, na lang weerstand te hebben geboden, uiteindelijk akkoord te gaan met het verwerven van koloniën. Na de val van Bismarck in 1890 zouden deze koloniale tendensen nog sterker tot uiting komen.⁹⁶

Van *Flottengesetze* tot Agadircrisis. De mislukking van de *Weltpolitik*

De aanvang van de *Weltpolitik* was onlosmakelijk verbonden met de bouw van de Duitse oorlogsvloot. Imperialisme was weliswaar populair, maar het was de vloot die de nationalistische middenklassen echt tot de verbeelding sprak. Het koloniale rijk van Duitsland stelde namelijk bitter weinig voor. Immigranten trokken de kolonies nauwelijks aan, en veel grondstoffen bezaten ze ook al niet. Duitse ondernemers verdienden weliswaar aan de export van kapitaalgoederen voor de mijnbouw en de aanleg van spoorwegen, maar minder dan aan de export naar niet-Duitse kolonies zoals Belgisch Kongo. Minder dan 1% van de handel van Duitsland was gericht op de eigen koloniale bezittingen.⁹⁷ De aanneming van de *Flottengesetze* in 1898, de formele toestemming van de Reichstag om de vloot uit te breiden, volgde niet geheel toevallig kort na de aanvang van de *Weltpolitik*. Reeds in 1897 had de Minister van Marine, Admiraal Alfred von Tirpitz (1849-1930), zich voor een sterke

⁹³ Mommsen, 'Domestic factors in German foreign policy', 18-19.

⁹⁴ Ibidem

⁹⁵ Blackbourn, *History of Germany*, 257-258.

⁹⁶ Ullrich, *Die nervöse Großmacht*, 99.

⁹⁷ Blackbourn, *History of Germany*, 252-253 en 332.

slagvloot uitgesproken. In hetzelfde jaar werd op instigatie van de marine en de zware industrie de *Flottenverein* opgericht om de nationalistische middenklassen warm te maken voor de expansie van de vloot.⁹⁸ Het belang van de vloot voor de *Weltpolitik* bleek ook uit het feit dat het besluit om een slagvloot te bouwen al op 28 mei 1896 door de keizer was genomen, ruim een jaar voor de formele aanvang van de *Weltpolitik*.⁹⁹

Weltpolitik en de slagvloot waren dus intrinsiek met elkaar verbonden. Beïnvloed door de ideeën van de Amerikaanse admiraal Alfred T. Mahan (1840-1914) geloofde Wilhelm II dat Duitsland alleen met een sterke vloot een *Weltmacht* kon worden. Dit wil zeggen dat Duitsland op gelijke voet wenste te staan met andere grote mogendheden, bovenal het Verenigd Koninkrijk. Dit principe van *Gleichberechtigung*, zoals (inmiddels kanselier) Bülow dit noemde, impliceerde een behoorlijke verschuiving van het internationale machtsevenwicht ten voordele van de Duitsers.¹⁰⁰ De economische macht van Duitsland was namelijk niet in verhouding met haar meer beperkte internationale invloed buiten Europa. Naast het door Wehler aangevoerde argument dat de *Weltpolitik* vooral voortkwam uit het veilig stellen van de positie van de Duitse elite speelde dus ook het versterken van de positie van Duitsland in de wereld een belangrijke rol.¹⁰¹ Tirpitz beargumenteerde tegenover de Reichstag de noodzaak van een sterke Duitse vloot op basis van het klassieke afschrikkingargument: om te voorkomen het Verenigd Koninkrijk zich in een Europees conflict tegen Duitsland kon keren diende de Duitse vloot sterk genoeg te zijn om de Britse marine in de Noordzee te bedreigen. Het gevaar dat een oorlog tegen Duitsland voor het Verenigd Koninkrijk kon vormen diende Londen ook gewilliger te maken om concessies te doen in koloniale vraagstukken. In ambtelijke stukken werd ook continu benadrukt dat Duitsland een sterke vloot nodig had om haar overzeese handel te beschermen. Echter, dit argument kon de offensieve intenties van de Duitse vloot voor niemand verhullen: voor dit doel volstonden namelijk kruisers. Slagschepen waren alleen nodig om te vechten tegen een vloot die deze ook bezat.¹⁰²

Het doel van de *Weltpolitik* was tweeledig: de Duitse vloot had aan de ene kant het doel om het Verenigd Koninkrijk tot verregaande concessies in koloniale vraagstukken te dwingen, zodat de hegemoniale positie van de Britten voorgoed gebroken kon worden ten gunste van Duitsland. Aan de andere kant kon middels het vastleggen van militaire uitgaven het budgetrecht van de Reichstag worden aangetast. Zodoende zou de macht van het parlement worden ingedamd.¹⁰³ Pressiegroepen zoals de *Flottenverein* moesten de middenklassen voor de vloot enthousiasmeren en in het politieke

⁹⁸ Ullrich, *Die nervöse Großmacht*, 196 en 198.

⁹⁹ Mommsen, *Grossmachtstellung und Weltpolitik*, 144.

¹⁰⁰ Ullrich, *Die nervöse Großmacht*, 195-196

¹⁰¹ Jureit, *Das Ordnen von Raumen*, 159.

¹⁰² Mommsen, *Grossmachtstellung und Weltpolitik*, 144-146.

¹⁰³ Ullrich, *Die nervöse Großmacht*, 197.

systeem integreren. Mede onder druk van de agitatie van pressiegroepen ging de Reichstag akkoord met de *Flottengesetze*. Hieruit blijkt hoe nauw binnenlandse- en buitenlandse politiek in Duitsland met elkaar verweven waren.¹⁰⁴

Succesvol was de *Weltpolitik* echter niet. Op de eerste plaats kwam dit doordat Duitsland een laatkomer op het wereldtoneel was. Tegen 1900 was het aardoppervlak nu eenmaal grotendeels gekoloniseerd. Door nu alsnog aanspraak te maken op koloniaal bezit stootte Duitsland al snel op gevestigde belangen, op de eerste plaats die van het Verenigd Koninkrijk. Nu was het niet zo dat de Britten de Duitsers geen 'plaats onder de zon' gunden. Zij ervoeren Duitsland echter toch vooral als stoorzender in de internationale arena omdat het de *Weltpolitik* aan concrete doelstellingen ontbrak en Berlijn zich erg onberekenbaar en agressief gedroeg. Dit laatste was gedeeltelijk het gevolg van het zogenaamde 'laatkomersyndroom'. Dit wil zeggen dat Duitsland het gevoel had veel te laat te zijn met het verwerven van koloniale bezittingen. Er was weinig meer over om te koloniseren, met als resultaat dat de *Weltpolitik* een grote mate van onrust en nervositeit vertoonde.¹⁰⁵ De andere reden voor het gebrek aan concrete doelstellingen was dat Duitsland zich volgens Tirpitz geen confrontatie met de Britten kon veroorloven zolang de vloot nog in aanbouw was. Koloniën verwerven mocht niet gepaard gaan met confrontatie met het Verenigd Koninkrijk.¹⁰⁶ De regering moest daardoor in een spanningsveld laveren. De *Flottenverein* was namelijk tegen 1900 uitgegroeid van pressiegroep tot massabeweging. Waar Tirpitz zich juist uitsprak om geduld te tonen ontstond er steeds meer frustratie bij nationalistische bewegingen door het uitblijven van concrete resultaten. Het gevolg was dat de bewegingsvrijheid voor de regering steeds verder werd ingeperkt. Dit blijkt goed uit de Tweede Marokkocrisis in 1911.¹⁰⁷

Alvorens verder in te gaan op deze crisis is het eerst noodzakelijk de oorzaken en gevolgen van de Eerste Marokkocrisis van 1905 kort te bespreken. De positie van Duitsland in Europa bleek veel minder sterk te zijn dan de regering had aangenomen. De Britten en de Fransen wisten namelijk in 1904 hun koloniale geschillen bij te leggen, waardoor de door Bismarck zo gevreesde Brits-Franse alliantie mogelijk leek te worden.¹⁰⁸ Berlijn hoopte deze entente cordiale uiteen te drijven door de spanningen over Marokko op de spits te drijven. In 1905 bezocht Wilhelm II onverwacht in de Marokkaanse havenstad Tanger. Het doel van deze actie was Parijs te laten inzien dat het niet zonder de steun van Berlijn haar invloed in Marokko kon uitbreiden. Frankrijk werd gedwongen het lot van Marokko te laten bepalen door een internationale conferentie in Algeciras.¹⁰⁹ De uitkomst hiervan

¹⁰⁴ Mommsen, *Grossmachtstellung und Weltpolitik*, 146-147.

¹⁰⁵ Ullrich, *Die nervöse Großmacht*, 194-195.

¹⁰⁶ Mommsen, *Grossmachtstellung und Weltpolitik*, 145 en 148.

¹⁰⁷ Ibidem, 147.

¹⁰⁸ Ullrich, *Die nervöse Großmacht*, 204-206.

¹⁰⁹ Mommsen, *Grossmachtstellung und Weltpolitik*, 169-170.

was een klap in het gezicht van Berlijn: buiten Oostenrijk-Hongarije steunden alle andere grootmachten de Franse machtsaanspraken in Marokko. Het enige concrete resultaat dat Duitsland had geboekt was de versteviging van de Brits-Franse alliantie. Eveneens kwam Londen in 1907 een overeenkomst over de afbakening van de invloedssferen in Oost-Azië met Sint-Petersburg overeen. De *Weltpolitik* had Duitsland volkomen geïsoleerd. Als gevolg hiervan groeide zowel binnen regeringskringen als in de publieke opinie de overtuiging dat de andere grootmachten Duitsland probeerden te omsingelen (*Einkreisung*).¹¹⁰

Tegen deze achtergrond vond in 1911 de Tweede Marokkocrisis oftewel Agadircrisis plaats. In een poging om de isolatie van Duitsland te doorbreken probeerde Berlijn nogmaals de entente uiteen te drijven.¹¹¹ Dit wilde Duitsland bewerkstelligen door duidelijk te maken aan Parijs dat deze alliantie weinig voorstelde. Daarom stuurde Berlijn een oorlogsschip naar de Marokkaanse stad Agadir. De boodschap was dat, wanneer Frankrijk geen concessies deed betreffende koloniale vraagstukken, de Duitsers Zuid-Marokko zouden bezetten. De Britten bleven echter tegen de Duitse verwachting in achter de Fransen staan. Berlijn wenste geen oorlog en moest genoegen nemen met een zeer mager compromis.¹¹² De Duitse regering schiep met de *Weltpolitik* verwachtingen die het niet kon waarmaken. De discrepantie tussen retoriek aan de ene kant en de daadwerkelijke resultaten aan de andere kant leidde tot verdere radicalisering van de nationalisten. Duitsland moest volgens hen desnoods met militaire middelen de status van *Weltmacht* zien te verkrijgen.¹¹³ Niet alleen binnen Europa maar ook in de binnenlandse politiek raakte de regering dus steeds verder geïsoleerd. Wantrouwen bij de andere grootmachten aan de ene kant en de toenemende martiale retoriek van pressiegroepen aan de andere kant beperkte de resterende bewegingsvrijheid van de regering steeds verder.¹¹⁴ Alhoewel de *Weltpolitik* tot doel had de legitimiteit van de regering te vergroten bracht deze juist het tegengestelde tot stand. De Duitse historicus Peter Walkenhorst stelt in dit opzicht terecht dat de *Weltpolitik* als een 'boemerang' terugsloeg op de Duitse regering.¹¹⁵

Van *Weltpolitik* naar Mitteleuropa?

Alhoewel de *Weltpolitik* de indruk leek te wekken dat Mitteleuropa van minder groot belang werd geacht was het tegendeel het geval. Voor de Duitse regering was de machtspositie van Duitsland in Centraal-Europa van groot belang en een belangrijke beperking voor het voeren van een meer agressieve en resultaatgerichte *Weltpolitik*. Desalniettemin werd na 1890 het Bismarckiaanse

¹¹⁰ Ullrich, *Die nervöse Großmacht*, 208-209.

¹¹¹ Blackbourn, *History of Germany*, 337-338.

¹¹² Mommsen, *Grossmachtstellung und Weltpolitik*, 217-222 en 228.

¹¹³ Walkenhorst, *Nation-Volk-Rasse*, 182-183.

¹¹⁴ Mommsen, 'Domestic factors in German foreign policy', 24-25.

¹¹⁵ Walkenhorst, *Nation-Volk-Rasse*, 191.

systeem verlaten. Een belangrijke reden was dat het steeds lastiger en gevaarlijker werd om tussen Oostenrijk-Hongarije en Rusland te bemiddelen. De tegenstellingen binnen de Driebond van Bismarck werden steeds groter doordat de politieke spanningen op de Balkan steeds verder opliepen. In de Russische publieke opinie bleef de anti-Duitse stemming toenemen. De invloedrijke journalist Michael Katkow (1818-1887) ijverde zelfs voor een bondgenootschap met Frankrijk. Met de benoeming van de anti-Duitse Generaal Georges Boulanger (1837-1891) tot de Minister van Oorlog na de val van de eerdergenoemde Ferry nam het revanchisme in Frankrijk verder toe. Doordat het risico op een tweefrontenoorlog met Parijs en Sint-Petersburg hierdoor toe leek te nemen groeide binnen het Duitse Ministerie van Buitenlandse Zaken en de Generale Staf de weerstand tegen Bismarck.¹¹⁶ Wilhelm II behoorde tot de groeiende groep personen en militairen die in Rusland een steeds grotere bedreiging voor de positie van Duitsland in Europa zag. Kwartiermeester Generaal Alfred Graf Waldersee (1832-1904) was hier het meest duidelijke voorbeeld van: Berlijn diende er rekening mee te houden dat het vroeg of laat tot oorlog met Sint-Petersburg kon komen. Daarom besloot de regering het in 1887 gesloten Rugdekkingsverdrag¹¹⁷ met Rusland niet te verlengen. Om haar machtspositie op het Europese continent veilig te stellen diende Duitsland een preventieve oorlog tegen Frankrijk en Rusland te overwegen. Daarom diende Duitsland haar positie in Mitteleuropa te versterken door de banden met de in 1882 opgerichte Driebond (zonder Rusland maar met Italië) te verstevigen. Ook het verbeteren van de betrekkingen met het Verenigd Koninkrijk werd in dit opzicht van belang geacht.¹¹⁸

De heroriëntering in de internationale betrekkingen pakte echter niet erg voordelig uit voor Duitsland. Het diplomatiek geïsoleerde Rusland vond toenadering tot Frankrijk nadat Duitsland in 1890 het Rugdekkingsverdrag had laten aflopen. Met behulp van Frans kapitaal begonnen de Russen aan de modernisering van hun economie. In Duitsland wakkerde dit de angst voor het 'gevaar uit het oosten' alleen nog maar verder aan. De nieuwe kanselier Leo von Caprivi reageerde hierop door de banden met het Verenigd Koninkrijk aan te halen. Daarbij rekenden de Duitsers op de steun van de Britten in grote internationale vraagstukken, waaronder het kolonialisme. De betrekkingen met continentale mogendheden probeerde Caprivi aan te halen middels handelsverdragen.¹¹⁹ Tevens hoopte Caprivi middels deze verdragen de exportmogelijkheden van de Duitse industrie te vergroten, die ingeperkt dreigden te worden door Frans en Russisch protectionisme. Alhoewel hij speelde met het idee van een douane-unie in Centraal-Europa, waartoe ook Nederland en Denemarken moesten

¹¹⁶ Ullrich, *Die nervöse Großmacht*, 100-101.

¹¹⁷ Vanwege de verslechterende verhoudingen tussen Rusland en Oostenrijk-Hongarije verbrak Sint-Petersburg in 1887 de alliantie met Berlijn en Wenen. Omdat Bismarck de Russen niet als vijand wilde bood hij hen het Rugdekkingsverdrag aan: in het geval van een oorlog tussen Rusland en Oostenrijk-Hongarije beloofde Duitsland neutraal te blijven. Zie ook: Ullrich, *Die nervöse Großmacht*, 103-105.

¹¹⁸ Mommsen, *Grossmachtstellung und Weltpolitik*, 107-108.

¹¹⁹ *Ibidem*, 110-112.

behoren, lijkt hij dit nooit actief te hebben nagestreefd.¹²⁰ Het verbeteren van de betrekkingen met de Britten liep eveneens op niets uit. Londen was niet geneigd de Duitsers expliciet te steunen omdat ze voor hun positie niet erg afhankelijk waren van Berlijn. Ondanks de spanningen met de Russen deelde het Verenigd Koninkrijk niet de verregerende Russofobie van de Duitsers. Daarom was de verwachting van Duitsland dat de Britten zich op korte termijn aan de Driebond zouden binden onrealistisch.¹²¹

Dat Mitteleuropa voor de Duitse regering van groot belang was blijkt duidelijk uit de Bosnië-crisis in 1908. Als reactie op de Russische steun voor de onafhankelijkheid van Bulgarije annexeerde Oostenrijk-Hongarije de Osmaanse provincie Bosnië-Herzegovina. Dit stootte de Russen voor het hoofd. In het Verdrag van Berlijn in 1878 was namelijk afgesproken dat Wenen eerst de toestemming van Sint-Petersburg nodig had. De steun van de Russen voor de onafhankelijkheid van de Slavische 'broedervolkeren' werd door Oostenrijk-Hongarije als een bedreiging voor de eigen territoriale integriteit gezien, gelet op het feit dat een groot gedeelte van de Habsburgse onderdanen Slavisch was. De annexatie van Bosnië zette de reputatie van Rusland als beschermheer van de Slavische volkeren op het spel. Sint-Petersburg zinspeelde op militaire stappen als Wenen de annexatie niet onmiddellijk ongedaan zou maken.¹²² Doordat de toenemende spanningen met het Verenigd Koninkrijk Duitsland diplomatiek steeds verder hadden geïsoleerd, was het steunen van Wenen voor Berlijn de enige optie. In een conflict waarin de Europese machtsconstellatie die van 1914 voorafschaduwde steunden de Duitsers als enige Oostenrijk-Hongarije. Het risico op een Europese oorlog nam Bülow op de koop toe. Zonder de Habsburgers had Duitsland namelijk helemaal geen bondgenoten meer over.¹²³ Alhoewel de Bosnië-crisis met een sissier afliep werd het de Duitse regering, en dan vooral kanselier Bülow, duidelijk dat de Europese machtspositie van Duitsland zwak was. In de hoop hier verandering in te brengen probeerde hij de relaties met het Verenigd Koninkrijk te verbeteren door de omvang van de slagvloot te beperken. Dit stuitte al onmiddellijk op weerstand van Tirpitz, die geenszins in betere betrekkingen met de Britten was geïnteresseerd. Van groot belang was ook de anti-Britse stemming binnen de publieke opinie. Dit beperkte niet alleen de manoeuvreerruimte van Bülow, maar ook van zijn opvolger Bethmann-Hollweg. Het verbeteren van de betrekkingen met de Britten hing af van de bouw van de Duitse vloot. Weerstand van Tirpitz en het wantrouwen onder de Duitse bevolking richting de Britten voorkwamen dat een overeenkomst over de omvang van de vloot met Londen gesloten kon worden.¹²⁴

¹²⁰ Meyer, *Mitteleuropa*, 61-63.

¹²¹ Mommsen, *Grossmachtstellung und Weltpolitik*, 119.

¹²² Ibidem, 201-202.

¹²³ Ullrich, *Die nervöse Großmacht*, 209-210.

¹²⁴ Mommsen, *Grossmachtstellung und Weltpolitik*, 203 en 209-210.

Uit het bovenstaande blijkt dat Mitteleuropa als Duitse 'sfeer van invloed' ook tijdens de *Weltpolitik* van belang bleef, net als onder Bismarck het geval was geweest. Duitsland en Oostenrijk-Hongarije vormden samen de kern van dit Mitteleuropa. Daarom kon Berlijn Wenen in de Bosnië-crisis niet laten vallen. De regering streefde echter niet naar een concrete douane-unie en ook binnen de publieke opinie bleef de steun hiervoor beperkt. Enkele economen daarentegen ijverden wel voor economische integratie tussen Duitsland en Oostenrijk-Hongarije. De Duitse econoom Gustav Schmoller (1838-1917) en de Oostenrijker Alexander von Peez (1829-1912) vreesden het groeiende economisch potentieel van Rusland, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten. De Driebond diende een eigen economische alliantie te vormen als verdediging tegen andere economische reuzen. In 1904 richtte de Oostenrijkse econoom Julius Wolf (1862-1937) met dit doel verscheidene *Mitteleuropäische Wirtschaftsvereine* op. Wolf zag de Verenigde Staten als de grootste bedreiging voor de economische positie van Europa en hij wilde een douane-unie tussen Centraal-Europese economieën tot stand brengen om een tegenwicht tegen de Amerikanen te vormen. Buiten Duitsland en Oostenrijk-Hongarije werden verenigingen opgericht in Zwitserland, Nederland en België. Deze groepen hadden echter niet veel invloed en hun werkzaamheden werden alleen in extreem-nationalistische kringen opgemerkt.¹²⁵

De bekendste van deze extreem-nationalistische vereniging was het *Alldeutschen Verband*. In 1895 verklaarden de pan-Duitsers dat Duitsland een Mitteleuropa moest stichten als tegenwicht tegen de Angelsaksen (Amerikanen en Britten) aan de ene kant en de 'Slavische hordes' (Rusland) aan de andere kant. Dit door Duitsland gedomineerde Mitteleuropa kon vervolgens de basis vormen voor een succesvolle *Weltpolitik*. Voor de pan-Duitsers bestond deze primair uit het bestrijden van de Britten en hun bondgenoten Frankrijk en Rusland. De invloed van deze groep valt lastig te meten.¹²⁶ Met slechts 28.000 leden was het een kleine organisatie. Vergelijkbare extreem-nationalistische bewegingen hadden beduidend meer aanhang. De *Flottenverein* had er zelfs 770.000.¹²⁷ Echter, Walkenhorst merkt terecht op dat, alhoewel ze verschillende doelen nastreefden, radicale nationalistinnen hetzelfde wereldbeeld deelden. Zij zagen Mitteleuropa, in de vorm van een Groot-Duitsland, als voorwaarde om een wereldmacht te kunnen worden. Daarbij knoopte ze bewust aan op de douane-unie van List. Echter, de pan-Duitsers dachten juist aan rechtstreekse politieke controle.¹²⁸ Alhoewel Meyer terecht opmerkt dat van de 52 vóór 1914 gepubliceerde pamfletten van het *Alldeutschen Verband* er slechts 10 over Mitteleuropa gingen, wilde dit dus geenszins zeggen dat ze geen interesse in een continentaal imperium hadden.¹²⁹ Daar staat tegenover dat hun invloed op

¹²⁵ Meyer, *Mitteleuropa*, 63-65.

¹²⁶ Brechtenfeld, *Mitteleuropa*, 34.

¹²⁷ Blackbourn, *History of Germany*, 324-325.

¹²⁸ Walkenhorst, *Nation-Volk-Rasse*, 203-206.

¹²⁹ Meyer, *Mitteleuropa*, 52-53.

het beleid van de regering beperkt bleef. Zoals gezegd was de Duitse regering namelijk geenszins van plan om een militaire confrontatie met de andere mogendheden aan te gaan. De Eerste Wereldoorlog vormde pas de breuk die het mogelijk maakte om met militaire middelen Mitteleuropa te vestigen.¹³⁰

Alhoewel Mitteleuropa dus geen beleidsdoelstelling was voor 1914, en niet per definitie een alternatief voor *Weltpolitik* vormde, was in regeringskringen Mitteleuropa wel degelijk aanwezig. Hieronder werd de continentale positie van Duitsland verstaan. In dit opzicht is er duidelijk sprake van continuïteit met de periode vóór 1890. De Duitse historica Ulrike Jureit betoogt dat door de tegenvallende resultaten van de *Weltpolitik* de interesse van Duitse imperialisten steeds meer richting Mitteleuropa verschoof.¹³¹ Dit kwam door het feit dat economische penetratie van de Balkan relatief succesvol was. Veel Duitsers realiseerden zich dat Mitteleuropa meer potentieel leek te hebben dan koloniën. Blackbourn stelt zelfs dat de Balkan voor de Duitsers ging symboliseren wat India voor de Britten was: een bron van rijkdom en macht.¹³² Niet alleen onder politieke extremisten maar ook onder liberalen groeide de steun voor Mitteleuropa. Dit blijkt wel uit het feit dat twee liberale vrienden van Naumann, Paul Rohrbach (1869-1956) en Ernst Jäckh (1875-1959), concludeerde dat de Balkan en het Osmaanse Rijk de enige nog niet gekoloniseerde en waardevolle gebieden in de wereld waren. Bovendien lagen ze binnen het bereik van Duitsland. Alhoewel ze de kolonisatie van Anatolië afwezen knoopten beiden auteurs aan bij de ideeën van List. Ze ijverde namelijk voor het verspreiden van Duitse goederen en ideeën in Zuidoost-Europa en het Nabije Oosten middels een *mitteleuropäisch-vorderasiatisches Gemeinschaftsgebiet*.¹³³ Wat dus zowel de liberale als nationalistische concepties van Mitteleuropa gemeen hebben is dat Duitsland een leidende rol werd toegeschreven en Oostenrijk-Hongarije er altijd een cruciaal onderdeel van was. Tot op zekere hoogte is hier ook sprake van continuïteit: de Duitse natie als kern, de missie die Duitsland als leider van Mitteleuropa werd toegeschreven en de functie van Mitteleuropa als machtsbasis om Duitsland tegen externe bedreigingen te beschermen waren bij al deze voorstellingen van Mitteleuropa tot op zekere hoogte aanwezig. De nadruk lag echter wel onmiskenbaar op het laatste: Mitteleuropa als machtsbasis voor een sterk Duitsland.¹³⁴

¹³⁰ Jureit, *Das Ordnen von Raumen*, 159-160.

¹³¹ Ibidem

¹³² Blackbourn, *History of Germany*, 270-273.

¹³³ Meyer, *Mitteleuropa*, 95-102.

¹³⁴ Jureit, *Das Ordnen von Raumen*, 159-160.

Friedrich Naumann en *Weltpolitik*. Een man van zijn tijd?

Dat Naumann zich zou ontwikkelen tot de bekendste sociaalliberaal van het Wilhelminische Duitsland lag niet in de lijn der verwachtingen van de jonge Friedrich en zijn familie. Afkomstig uit een zeer conservatief en protestants christelijk religieus milieu lag een carrière als predikant en theoloog voor de hand. Al op jonge leeftijd ontstond bij Naumann interesse in de sociale problematiek van Duitsland. Naar eigen zeggen was de medeoprichter van de *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD) August Bebel (1840-1913) van grote invloed op hem, hetgeen tot regelmatige conflicten met zijn conservatieve vader leidde.¹³⁵ De industrialisatie had grote gevolgen voor de Duitse samenleving. Het platteland liep leeg met arbeidstekorten tot gevolg. Met name voor boeren die op de landerijen van de grootgrondbezitters (Junkers) werkten waren de omstandigheden slecht. In de steden ontstonden juist problemen als gevolg van overbevolking. Met name Duitse arbeiders leefden slecht, waren vaker ziek en stierven jonger in vergelijking met hun landgenoten.¹³⁶ Naumann onderbrak zijn studie theologie voor korte tijd om deze reden. Hij kon zich niet vinden in de strikte scheiding van theologische kwesties en de politieke en sociale werkelijkheid van het moderne Duitsland. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Naumann na zijn studie theologie (onder druk van zijn vader) te hebben afgemaakt zich intensief met de negatieve gevolgen van de industrialisering ging bezighouden. Dit zou de rode draad blijven gedurende zijn verdere loopbaan. Eveneens van grote invloed op zijn latere politieke ontwikkeling was het Duitse nationalisme van predikant Adolf Stoecker (1835-1909), waarmee hij tijdens zijn studententijd in de jaren 1880 in contact kwam.¹³⁷ Blackbourn merkt op dat vanaf de jaren 1880 het Duits nationalisme sterk groeide. Met name binnen extreem-nationalistische kringen nam het verzet tegen Joden, katholieken en socialisten toe. Binnen dezelfde groep groeiden pan-Duitse en imperialistische sympathieën. Echter, ook buiten deze groep kreeg vaderlandsliefde een sterke stimulans. Met name binnen de protestantse middenklassen, waartoe Naumann ook behoorde, intensiverde het gevoel van Duitse culturele superioriteit en missiedrang. Deze ontwikkeling liep dus parallel aan de toenemende economische macht van Duitsland.¹³⁸

Met extreem nationalisme heeft Naumann zich echter nooit ingelaten. Theiner deelt het politieke leven van Naumann op in drie verschillende fasen: christelijk-sociaal, nationaal-sociaal en progressief-liberaal. De eerste fase duurde tot ongeveer 1895. In deze periode hield Naumann zich vooral bezig met pogingen de Evangelische Kerk (waar hij lid van was) te hervormen. In navolging van de oprichter van de Evangelisch-sociale beweging Johann Hinrich Wichern (1808-1881) en Adolf

¹³⁵ Theiner, *Sozialer Liberalismus und deutsche Weltpolitik*, 13.

¹³⁶ Blackbourn, *History of Germany*, 270-273.

¹³⁷ Theiner, *Sozialer Liberalismus und deutsche Weltpolitik*, 14-15.

¹³⁸ Blackbourn, *History of Germany*, 322-323.

Stoecker wilde hij met behulp van een 'volkskerk' het moreel verval van de moderne samenleving te lijf gaan. Hieronder verstond Naumann de opmars van het socialisme en de 'goddeloosheid' van de arbeidersklasse. Hij weet deze ontwikkeling op de eerste plaats aan de 'scheiding der sferen' binnen de Evangelische Kerk, waardoor geestelijken zich niet voldoende met de sociale problematiek bezighielden. Middels het oprichten van Evangelische arbeidersverenigingen dienden arbeiders meer inspraak te verwerven binnen de Evangelische Kerk. Op hetzelfde moment wilde Naumann de dialoog met het socialisme aangaan. Hij was namelijk van mening dat dit niet meer was dan een Evangelische 'ketterij' die ontstaan was uit een te strikte interpretatie van de 'scheiding van sferen' door de Evangelische Kerk.¹³⁹ Deze dialoog bestond uit het geven van een antwoord op de socialistische agitatie voor sociale rechtvaardigheid via het introduceren van sociale wetgeving. De Evangelische Kerk diende zich daarbij niet te verzetten tegen het socialisme, maar juist als bondgenoot en oudere broer op te werpen. Hiermee was echter voor de conservatieve kerkleiding de grens van het toelaatbare overschreden. In de loop van 1895 werd Naumann buiten spel gezet.¹⁴⁰

Als gevolg van de mislukking van zijn christelijk-sociale beweging vond een belangrijke omslag in het politiek denken van Naumann plaats. Van grote invloed op deze ontwikkeling was de oratie van Max Weber aan de Universiteit van Freiburg in 1895. In deze rede besprak Weber de migratie van Slaven naar het oosten van Duitsland. Hij was van mening dat er een politieke en economische strijd om de macht tussen Duitsers aan de ene kant, en Slavische landarbeiders en immigranten aan de andere kant gaande was. De 'feodale' (dat wil zeggen niet-representatieve) politieke structuur van Duitsland had niet het vermogen om deze 'strijd der volkeren' gunstig te kunnen beslechten, omdat de elite niet langer de belangen van de algehele natie vertegenwoordigde. De Junkers waren als macht van betekenis op hun retour, en binnen zowel de arbeidersklasse als de burgerij ontbrak volgens Weber de wil om zich tot een leidende klasse te ontwikkelen.¹⁴¹ Als gevolg van de rede van Weber concludeerde Naumann dat zonder het verbinden van het volk aan het vaderland geen enkele sociale politiek succesvol kon zijn. Dit was eveneens het zwakke punt van het socialisme: het was internationaal in plaats van nationaal. Naumann stelde zichzelf tot doel een salonfähig socialisme te creëren door middel van een bondgenootschap tussen monarchie en arbeider. De tijd van de Junkers was voorbij maar de nieuwe heersende klasse, de arbeiders, ontbrak het nog aan nationaal gevoel. Via een 'sociaal keizerschap' wilde Naumann de monarchie losmaken van het conservatisme en verbinden met de arbeidersklasse. Op de eerste plaats behelsde dit introduceren van sociale wetgeving.¹⁴² Naumann had er goede hoop op dat Wilhelm II deze rol zou kunnen vervullen, gelet op het feit dat de nieuwe keizer een duidelijk andere

¹³⁹ Theiner, *Sozialer Liberalismus und deutsche Weltpolitik*, 1 en 30-32.

¹⁴⁰ *Ibidem*, 39 en 52.

¹⁴¹ *Ibidem*, 48.

¹⁴² *Ibidem*, 48-49 en 67.

koers leek te willen gaan varen met betrekking tot de sociale kwestie. Zo had Wilhelm II zich vanaf 1889 ingezet voor betere wetgeving met betrekking tot de arbeidsomstandigheden onder het mom van 'soziales Königtum'.¹⁴³

Om zijn streven naar een 'nationaal socialisme' te ondersteunen richtte Naumann in 1896 de *Nationalsozialer Verein* op.¹⁴⁴ Een jaar later bracht hij de *Nationalsozialer Katechismus* uit. Hierin zette Naumann de standpunten van zijn nieuwe partij overzichtelijk uiteen. Hij betoogde dat een bondgenootschap tussen keizer en arbeiders voor beide groepen voordelig was. Een sterk Duitsland kon namelijk niet blijven bestaan zolang de macht van de staat stutte op de Junkers. Daarom was het in het belang van de staat om toenadering tot de arbeidersklasse te zoeken. Zolang deze niet nationaal dacht was politieke emancipatie uitgesloten. Wanneer arbeiders zich in zouden gaan zetten voor het behoud van de staat, dus nationaal bewust werden, zou dit pas mogelijk zijn. Tevens had de monarchie tot doel de macht van de natie te behouden. Uiteindelijk was dit ook goed voor de positie van de arbeiders, gezien het feit dat zij daar ook een onderdeel van vormden.¹⁴⁵ De tweede component van de politiek van Naumann om de arbeidersklasse nationaal bewustzijn bij te brengen was gelegen in de *Weltpolitik*. Hieruit bleek het beste de verwevenheid bij Naumann tussen imperialisme en sociale emancipatie. De onderliggende gedachte werd in beide gevallen gevormd door het sociaal-Darwinisme. Volgens Theiner bood dit namelijk een ideologische uitweg voor de identiteitscrisis die Naumann doormaakte na het mislukken van zijn christelijk-sociale project. Voortaan hing hij een scherpe scheiding tussen geloof en politiek aan, waarbij binnen de politieke sfeer de sociaaldarwinistische logica regeerde.¹⁴⁶

Dit is duidelijk zichtbaar in het in 1901 voor het eerst uitgebrachte geschrift *Neudeutsche Wirtschaftspolitik*, waarin Naumann een analyse maakte van de oorzaken van de politieke en sociale veranderingen die Duitsland binnen één generatie had doorgemaakt. Hiervoor voerde hij drie verklaringen aan: ideologisch, technologisch en sociaaldarwinistisch. Met de eerste doelde Naumann op de liberale ideeën van de Franse Revolutie en met de tweede de industrialisatie. Alhoewel naar zijn mening geen van deze verklaringen elkaar uitsloten zag hij de eerste twee toch eerder als een gevolg. Frankrijk, het land van de Verlichting, kende namelijk nauwelijks industrie. Tevens waren vroege kapitalisten niet of nauwelijks door deze ideeën beïnvloed. Industrialisatie kan weliswaar

¹⁴³ Ullrich, *Die Nervöse Großmacht*, 114.

¹⁴⁴ Theiner, *Sozialer Liberalismus und deutsche Weltpolitik*, 55-56.

¹⁴⁵ Friedrich Naumann en Theodor Schieder ed, *Werke V. Schriften zur Tagespolitik. National-sozialer Katechismus* (Keulen 1964) 199-233:199 en 210-212.

¹⁴⁶ Theiner, *Sozialer Liberalismus und deutsche Weltpolitik*, 50-51.

grote veranderingen teweeg brengen, maar deze ontstond niet uit zichzelf. Het sociaal-Darwinisme was volgens Naumann in dit opzicht van doorslaggevend belang:¹⁴⁷

‘die Weltgeschichte besteht aus dem Aufsteigen und Sinken von Völkern, von denen die einen kommen, die andere gehen (...) Alte Kulturen sind gebrochen, die romanischen Völker treten in ihrer Bedeutung zurück, die einstigen Barbaren aber werden Träger der Kultur und Herrscher des Menschheitslebens. In ihnen ist Willen und Schaffen, Wille zur Macht, Wille zur Ausbreitung. Dieser Wille ist es, ohne den keine Ideen aufsteigen, und ohne den alle Technik schläft’¹⁴⁸

Sociaal-Darwinisme betekende voor Naumann dat groeiende volkeren machtiger zouden worden, terwijl stagnerende naties juist aan betekenis verloren. Bevolkingsgroei was dus de drijvende kracht achter alle veranderingen. De Duitse bevolking nam toe van 24,8 miljoen in 1816 naar 52 miljoen in 1895 en kon tegen 1925 misschien wel 80 miljoen man groot zijn! Daarin was Duitsland echter niet uniek: ook Rusland, Bulgarije, Denemarken, Nederland, Noorwegen, Oostenrijk-Hongarije, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten, kortom de Germaans-Slavische wereld, hadden een groot geboorteoverschot.¹⁴⁹ Dit bracht Naumann ook tot het probleem van ruimtegebrek. Weliswaar nam de wereldbevolking over de hele linie toe, het aardoppervlak deed dit niet. Om te voorkomen dat levensstandaarden zouden dalen kon een volk twee dingen doen: de beschikbare grond beter benutten en woeste gronden ontginnen. Omdat Duitsland omringd werd door groeiende volkeren met dezelfde ruimtelijke problemen was het verwerven van land binnen Europa absoluut geen optie. In Zuid-Amerika en Mesopotamië daarentegen was nog voldoende natuur aanwezig die ontsloten kon worden. Naumann stond echter geen afgesloten handelsblok voor: Duitsland kon nu eenmaal niet alles zelf produceren. Handel bleef dus noodzakelijk voor een volk om te kunnen blijven groeien.¹⁵⁰ De bevolkingsgroei en dreiging van dalende levensstandaarden werkte door in hoe Naumann de noodzaak van *Weltpolitik* beoordeelde en zijn visie op hoe de sociale emancipatie van de arbeidersklasse te bewerkstelligen. Dat beide volgens Naumann nauw met elkaar waren verweven blijkt opnieuw uit de *Nationalsozialer Katechismus*. Duitsland had koloniën en handel nodig om de bevolking te kunnen voeden. Zonder overzeese bezittingen zou de levensstandaard dalen. Voor de arbeidersklasse zou dit erg nadelig zijn. Zonder koloniën en handel was bevolkingsgroei niet mogelijk en kon de positie van de arbeiders (via bijvoorbeeld loonstrijd) niet beter worden. De Duitse arbeidersklasse zou dan hetzelfde lot beschoren zijn als die van Spanje en

¹⁴⁷ Friedrich Naumann en Theodor Schieder ed., *Werke III. Schriften zur Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik. Neudeutsche Wirtschaftspolitik* (Keulen 1964) 71-107:80-84.

¹⁴⁸ Naumann en Schieder ed., *Werke III. Neudeutsche Wirtschaftspolitik*, 85.

¹⁴⁹ *Ibidem*, 86 en 90-91.

¹⁵⁰ *Ibidem*, 93-96.

Italië: door gebrek aan bevolkingsgroei was er onvoldoende economische expansie en ondernemerszin. Daardoor deden er zich voor de arbeidersklasse geen mogelijkheden voor om de eigen positie te verbeteren.¹⁵¹

Wat betekende *Weltpolitik* voor Naumann concreet? In een artikel in het tijdschrift *Die Zeit* uit 1899 betoogde hij dat Duitsland zelf te klein was om de bevolking van voedsel, kleding en woningen te voorzien. Een verbetering van de levensstandaarden voor arbeiders was niet mogelijk zonder het importeren van producten zoals vlees, katoen en olie. Om de eigen handel te beschermen diende Duitsland over een sterke oorlogsvloot te beschikken. Om deze reden steunde Naumann ook de vlootpolitiek van Wilhelm II.¹⁵² Duitsland bezat namelijk de tweede handelsvloot ter wereld, maar slechts de zesde oorlogsvloot. Tevens diende Duitsland nieuwe overzeese bezittingen te verwerven in gematigde klimaatzones. In tegenstelling tot tropische gebieden was hier namelijk wel volksplanting mogelijk. Naumann maakte zich grote zorgen over de emigratie van grote aantallen Duitsers naar het buitenland. In zijn *Nationalsozialer Katechismus* benadrukte hij dat dit gelijk stond aan een verlies aan levenskracht, omdat de meeste emigranten uiteindelijk zouden assimileren in een vreemde cultuur.¹⁵³ *Weltpolitik* behelsde voor Naumann echter vooral dat Duitsland het zich niet kon veroorloven om aan de zijlijn te blijven staan. Andere landen kwamen niet op voor de Duitse belangen. Wanneer de Duitsers neutraal zouden blijven, zo beredeneerde Naumann, zou de wereld tussen de Britten, Fransen en de Russen worden verdeeld. Afrika was weliswaar grotendeels verdeeld, maar in Oost-Azië bestonden nog voldoende mogelijkheden voor Duitsland om invloed en bezittingen te verwerven.¹⁵⁴

De betrokkenheid van Naumann bij zowel de sociale kwestie als de *Weltpolitik* was verre van uniek. Hij behoorde immers tot de goed opgeleide protestantse middenklasse. Veel van hen hielden zich volgens Blackburn bezig met de positie van de arbeiders en probeerden deze te verbeteren via bijvoorbeeld sociale woningbouw. Echter, over de hele linie genomen was de middenklasse pessimistisch over het vermogen om de sociale vrede te kunnen behouden. Meestal hielden zij zich niet bezig met bijvoorbeeld constitutionele monarchie en ministeriële verantwoordelijkheid. Ze waren tevreden met het bestaande semidemocratische systeem. De focus lag veelal op veel kleinere projecten op gemeenteniveau of daaronder, zoals woningbouw en onderwijs.¹⁵⁵ Ook de steun voor *Weltpolitik* was voornamelijk in de protestantse middenklasse te vinden. In dit opzicht is Naumann duidelijk een man van zijn tijd.¹⁵⁶ Echter, Meyer betoogt dat juist de verbinding die hij maakte tussen

¹⁵¹ Naumann en Schieder ed., *Werke V. National-sozialer Katechismus*, 204-206.

¹⁵² *Ibidem*, 255-256.

¹⁵³ *Ibidem*, 206 en 208-209.

¹⁵⁴ *Ibidem*, 202 en 205.

¹⁵⁵ Blackburn, *History of Germany*, 280 en 320-321.

¹⁵⁶ *Ibidem*, 325.

sociale emancipatie en imperialisme bijzonder was. Via een verlichte monarch wilde Naumann de arbeidersklasse in het Duitse politieke systeem integreren. Op termijn zou de machtspositie van Duitsland in de wereld zo ook sterker worden.¹⁵⁷ In tegenstelling tot veel andere sociale hervormers uit de middenklasse beperkte hij zich niet tot kleinere projecten, maar wilde met behulp van nationalisme en imperialisme democratische en sociale hervormingen afdwingen.¹⁵⁸ Deze verwevenheid tussen de doelstellingen van Naumann komt het beste tot uitdrukking in het volgende citaat uit Naumann's *Nationalsozialer Katechismus*:

‘Die Ausdehnung des deutschen Einflusses auf dem Erdkugel ist unmöglich ohne Nationalsinn der Masse, und die Ausdehnung des Einflusses dieser Masse im Volke ist unmöglich ohne weitere Entwicklung der deutschen Macht auf dem Weltmarkte’¹⁵⁹

Naumann en Mitteleuropa. *Weltpolitik* en Mitteleuropa?

Net als de Duitse regering hechtte Naumann veel waarde aan een stabiele continentale positie van Duitsland. In een artikel in het *Deutsche Wochenblatt* in 1899 zette hij uiteen hoe dit van belang was voor een succesvolle *Weltpolitik*. Naumann ging hier op in aan de hand van het Oriëntaalse vraagstuk, oftewel het verval van het Osmaanse Rijk. Net als andere grootmachten had Duitsland interesse in de Oriënt. Zowel Rusland als het Verenigd Koninkrijk waren concurrenten van Berlijn omdat ze een directe grens bezaten met het Osmaanse Rijk. Wanneer de positie van de sultan onhoudbaar werd, en het Osmaanse imperium zou instorten, bestond dan ook een reëel risico dat Duitsland zonder Oriëntaalse invloedssfeer zou achterblijven. Berlijn diende daarom het behoud van het Osmaanse Rijk te steunen.¹⁶⁰ Naumann beargumenteerde vervolgens dat vooral de Russen zichzelf een missie toegedicht hadden in het Osmaanse Rijk omdat zij zich als erfgenamen van het middeleeuwse Byzantijnse Rijk zagen. Net als de Byzantijnen waren de Russen Orthodoxe christenen en de tsaar wierp zichzelf dan ook graag op als de erfgenaam van de Byzantijnse keizers. Vanuit deze optiek was het logisch dat Sint-Petersburg het verlangen had om de invloed van Rusland uit te breiden naar de oude Byzantijnse hoofdstad Constantinopel, het centrum van de Osmaanse macht.¹⁶¹ Sint-Petersburg had volgens Naumann echter ook politieke redenen om controle over het Osmaanse Rijk te krijgen. Juist deze was voor Duitsland het meest rampzalig, zowel voor de *Weltpolitik* als de continentale positie van Berlijn. Het enige land dat de ambities van de Russen om zich in Constantinopel te nestelen in de weg stond was Oostenrijk-Hongarije. Rusland moest dan ook

¹⁵⁷ Meyer, *Mitteleuropa*, 89-90.

¹⁵⁸ Theiner, *Sozialer Liberalismus und deutsche Weltpolitik*, 306.

¹⁵⁹ Naumann en Schieder ed., *Werke V. National-sozialer Katechismus*, 201.

¹⁶⁰ Friedrich Naumann, ‘Deutsche Weltpolitik’, *Deutsche Wochenblatt*, 1 (1899) 253-260: 253.

¹⁶¹ Naumann, ‘Deutsche Weltpolitik’, 254-255.

eerst met Wenen afrekenen alvorens het zijn invloed op de Balkan verder kon uitbreiden. Tot overmaat van ramp konden de Russen daarvoor gebruik maken van de talloze Slavische ‘broedervolkeren’ om de Dubbelmonarchie van binnenuit te ondermijnen. De militaire macht van Rusland zou volgens Naumann zeker verdubbelen als Sint-Petersburg erin slaagde om haar controle te vestigen over de Balkan en Constantinopel. Duitsland daarentegen zou afgesneden worden van de Oriënt, een klap voor de *Weltpolitik*. Zonder de Dubbelmonarchie zou de continentale positie van Berlijn ook drastisch verslechteren: alleen Wenen stond in tussen Duitsland en de ‘Slavische vloed’. Een wereldoorlog tussen de Germanen en de Slaven werd dan onvermijdelijk, aldus Naumann.¹⁶²

In dit artikel in het *Deutsche Wochenblatt* komt dus duidelijk tot uiting hoe belangrijk een sterke positie van Duitsland in Europa was voor de *Weltpolitik*. Een wereldoorlog tussen Germanen en Slaven zou uiteindelijk alleen de belangen van de grootste tegenstander van Duitsland dienen: het Verenigd Koninkrijk. Naar de mening van Naumann diende Berlijn een wereldwijde coalitie tegen de Britten te creëren. Niet alleen Oostenrijk-Hongarije maar ook de andere ‘tussenmachten’ waren hier onderdeel van. Hiertoe rekende Naumann Italië en het Osmaanse Rijk. Vanwege de tegenstellingen tussen het Verenigd Koninkrijk en Rusland hoorde ook Sint-Petersburg tot deze alliantie. Zelf een bijdrage van Frankrijk sloot hij niet uit. Wel gaf Naumann toe dat door de tegenstellingen tussen de belangen van Duitsland en deze laatste twee potentiële bondgenoten het erg lastig kon worden om hen in een anti-Britse coalitie te betrekken. De *Weltpolitik* van Naumann kan dan ook samengevat worden onder de noemer ‘met het continent tegen Engeland, met Oostenrijk tegen Rusland’. Wat dat betreft was, net als bij de Duitse regering, Mitteleuropa als Duitse machtsbasis ook voor Naumann een cruciale voorwaarde voor een succesvolle *Weltpolitik*.¹⁶³

Deze anti-Britse denkbeelden hingen sterk samen met het sociaal-Darwinisme van Naumann. Theiner betoogt in zijn biografie van Naumann dat alle stereotypen die kenmerkend waren voor het Wilhelminische imperialisme bij deze sociaalliberaal aanwezig waren. De overtuiging dat de loop van de geschiedenis bepaald werd door de opkomst en ondergang van volkeren sprong hier het meest uit. De drijvende kracht achter dit proces was bevolkingsgroei. Om een groeiende bevolking van voldoende middelen te voorzien achtte Naumann het verwerven van koloniale bezittingen belangrijk. Een groeiende natie kon namelijk alleen succesvol zijn als deze in staat was om haar bezittingen uit te breiden.¹⁶⁴ In deze context moet ook het standpunt van de *Nationalsozialer Verein* geplaatst worden, dat ‘de Duitse natie de drang heeft haar invloed over de aardbol uit te breiden’.¹⁶⁵ Het grote struikelblok hiervoor was het Verenigd Koninkrijk. Toch was de mening van Naumann met betrekking tot de Britten niet helemaal negatief. In zijn gehele schrijven benadrukt hij namelijk meerdere malen

¹⁶² Naumann, ‘Deutsche Weltpolitik’, 255-257.

¹⁶³ Ibidem, 254 en 257.

¹⁶⁴ Theiner, *Sozialer Liberalismus und deutsche Weltpolitik*, 71.

¹⁶⁵ Naumann en Schieder ed., *Werke V. National-sozialer Katechismus*, 201.

dat de door hem gewenste overeenkomst tussen arbeiders en staat in het Verenigd Koninkrijk wel tot stand gekomen was. De Britse arbeider had begrepen dat wereldeconomie en wereldmacht, handel en vloot, met elkaar samenhangen. Daarom waren imperialisme en democratisering in het Verenigd Koninkrijk hand in hand gegaan. Daarmee vervulden de Britten dus een duidelijke voorbeeldfunctie voor Naumann.¹⁶⁶

Net als bij een groot gedeelte van de Duitse bevolking bestond bij Naumann dus het idee dat de Britten probeerden de Duitse ambities op het wereldtoneel te dwarsbomen. Ook in dit opzicht was hij dus een man van zijn tijd. In eerste instantie radicaliseerde Naumann zijn standpunten als gevolg van de tegenvallende resultaten van de *Weltpolitik*.¹⁶⁷ In een artikel dat hij hierover publiceerde in 1904 in de *Hilfe* uitte hij felle kritiek op de koers van de *Weltpolitik* onder Bülow. Hij verweet de kanselier een gebrek aan 'overlevingsinstinct', waardoor Duitsland in politieke conflicten altijd aan het kortste eind trok. Het gevolg hiervan was een duidelijk slechtere positie voor Berlijn in de internationale arena. De Britten en de Fransen konden zodoende overeenstemming bereiken en de entente cordiale vormen. Uit dit artikel blijkt dus opnieuw dat Naumann een stabiele continentale positie van Duitsland voor een succesvolle *Weltpolitik* van groot belang vond. Echter, hij verweet Bülow ook een gebrek aan daadkracht. Daarmee bedoelde Naumann dat Duitsland meer moest doen om koloniale bezittingen te verwerven, ook als het risico op een Europese oorlog zo zou worden vergroot.¹⁶⁸

Daarmee hielden echter de vergelijkingen tussen Naumann en de gemiddelde *Alldeutscher* ook op. In tegenstelling tot radicale nationalistes bleef hij zich inzetten voor betere betrekkingen met Frankrijk. Nadat de nederlaag van Rusland tegen Japan in 1905 de status van het tsarenrijk als wereldmacht had verzwakt leek het Naumann verstandiger om op 'twee paarden te wedden'. Dit hield hij consequent vol tot in 1914, toen hij als onderdeel van een parlementaire afvaardiging Frankrijk bezocht in de hoop de onderlinge betrekkingen te verbeteren.¹⁶⁹ Tevens verzette hij zich tegen de kolonisatie van de Balkan en Oost-Europa, waar Lagarde een groot voorstander van was. Dit achtte hij namelijk politiek te risicovol voor Duitsland. Tevens twijfelde hij aan het vermogen van de Duitsers om net zo succesvol te zijn in de kolonisatie als hun voorvaders. Hij concludeerde dat Duitsers 'niets te zoeken hebben in de Slavische landen, en dat de bestaande Europese grenzen gehandhaafd moeten worden'.¹⁷⁰ Met het oog op de toenemende isolatie van Duitsland in de internationale politiek matigde Naumann na 1905 dus zijn standpunten. Dit blijkt ook goed uit zijn

¹⁶⁶ Theiner, *Sozialer Liberalismus und deutsche Weltpolitik*, 71-72.

¹⁶⁷ Blackbourn, *History of Germany*, 323.

¹⁶⁸ Friedrich Naumann, 'Bülow's Weltpolitik', *Die Hilfe*, 10 19 (1904) 2-3.

¹⁶⁹ Friedrich Naumann en Theodor Schieder ed., *Werke IV. Schriften zum Parteiwesen und Mitteleuropaproblem. Einleitung* (Keulen 1964) 374-400:376-377.

¹⁷⁰ Friedrich Naumann, *Die Politik der Gegenwart* (Berlijn 1905) 16-17.

reactie op de zogenaamde *Daily Telegraph*-affaire in 1908. Wilhelm II ging akkoord met een interview met een correspondent van deze krant in de hoop de betrekkingen met het Verenigd Koninkrijk te verbeteren. Hij bracht echter het tegenovergestelde tot stand. De keizer benadrukte in het interview dat hij persoonlijk een vriend van de Britten was, maar dat hij het moeilijk had vanwege de anti-Britse sentimenten in Duitsland. Tevens stelde Wilhelm II dat hij een continentale coalitie tegen het Verenigd Koninkrijk had weten te voorkomen. De Britten zagen de uitspraken van de keizer als bewijs voor de anti-Britse houding van Duitsland. Ook de binnenlandse kritiek op Wilhelm II was niet mals.¹⁷¹ Naumann vormde hierop geen uitzondering. De keizer was naar zijn mening zijn boekje te buiten gegaan en had zodoende hoogst persoonlijk de toch al slechte machtspositie van Duitsland in de wereld verder ondermijnt. Naumann greep de *Daily Telegraph*-affaire aan op te reflecteren op het Duitse buitenlands beleid. Hij bekritiseerde het feit dat Duitsland dankzij de 'grillige' politiek van de regering nauwelijks nog bondgenoten over had. Retorisch vroeg Naumann zich af wat je hebt aan een sterke krijgsmacht als niemand met je samen wil werken. Dankzij Wilhelm II nam het risico op een Europese oorlog toe. Dit laatste wilde achtte Naumann ongewenst.¹⁷² Waar Naumann dus in 1904 het risico op een wereldoorlog voor lief nam, was dit in 1908 niet meer het geval.¹⁷³ Terwijl radicale nationalistes als gevolg van de mislukte *Weltpolitik* desnoods met militaire middelen van Duitsland een wereldmacht wilde maken was bij Naumann juist van de tegengestelde ontwikkeling sprake.¹⁷⁴

De eerste geschriften van Naumann die betrekking hadden op Mitteleuropa werden ver voor de Eerste Wereldoorlog al gepubliceerd. De Duitse historicus Wolfgang Schieder betoogt dat, net als bij veel van zijn tijdgenoten, de interesse van Naumann in Oostenrijk-Hongarije toenam naarmate Duitsland verder geïsoleerd raakte en de etnische problemen van de Dubbelmonarchie groter leken te worden.¹⁷⁵ Echter, hier valt tegen in te brengen dat Naumann reeds in 1899, kort na de aanvang van de *Weltpolitik*, in twee afzonderlijk redes in Wenen inging op de verhoudingen tussen Duitsland en Oostenrijk-Hongarije. In dit opzicht was Mitteleuropa voor Naumann al ver voor de mislukking van de *Weltpolitik* belangrijk.¹⁷⁶ Op uitnodiging van de Oostenrijkse sociaaldemocraten Eugen von Philipovich (1858-1917) en Engelbert Pernerstorfer (1850-1918) besprak Naumann in Wenen de betrekkingen tussen de twee monarchieën en de rol van de sociaaldemocratie in de Oostenrijkse nationaliteitskwestie. De redes werden begin 1900 in onbekende oplage uitgegeven en worden niet tot de geschriften van Naumann over Mitteleuropa gerekend. Toch zijn ze volgens Schieder wel

¹⁷¹ Naumann en Schieder ed., *Werke V. Die Politik des Kaisers*, 402-409:402.

¹⁷² Ibidem, 406-408.

¹⁷³ Friedrich Naumann, 'Bülows Weltpolitik', *Die Hilfe*, 10 19 (1904) 2-3.

¹⁷⁴ Walkenhorst, *Nation-Volk-Rasse*, 182-183.

¹⁷⁵ Naumann en Schieder ed, *Werke IV. Einleitung*, 379-381.

¹⁷⁶ Meyer, *Mitteleuropa*, 91-92.

degelijk belangrijk, omdat veel van de latere denkbeelden van Naumann met betrekking tot Mitteleuropa in deze publicaties tot uiting kwamen.¹⁷⁷ Naumann merkte op dat de interesse van veel Duitsers in Oostenrijk-Hongarije toenam. Deze bestond náást de interesse in overzeese expansie, dus niet als alternatief voor de *Weltpolitik*. Deze belangstelling voor de Dubbelmonarchie liep namelijk naadloos over in interesse voor Oost-Europa, het Osmaanse Rijk en de Oriënt. Opvallend is dat Naumann, net als radicale nationalist en liberalen als Rohrbach en Jäckh, List aanhaalde als de 'ziener' die de groeiende waarde van de Balkan voor Duitsers reeds opgemerkt had.¹⁷⁸

De redes die Naumann in 1899 in Wenen hield waren doortrokken van Duits nationalisme en sociaal-Darwinisme. Hij opende deze namelijk met het statement dat Duitsers een aanhoudende interesse in de Dubbelmonarchie hadden ontwikkeld. In de woorden van Naumann kon geen enkele Duitser 'zich onttrekken aan de strijd van de Duitse *Kultur* op de oevers van de Donau en Moldau'.¹⁷⁹ In het eerder gepubliceerde artikel 'Deutsche Weltpolitik' betoogde Naumann dat de Duitstalige gedeeltes van Oostenrijk-Hongarije zich bij Duitsland zouden kunnen voegen wanneer Rusland erin slaagde om de Dubbelmonarchie te vernietigen. Alhoewel hij reeds in dit artikel stelt dat dit een voor hem ongewenste uitkomst van de competitie tussen Wenen en Sint-Petersburg zou zijn,¹⁸⁰ liet hij er in zijn redes geen twijfel over bestaan dat het behoud van Oostenrijk-Hongarije voor hem op de voorgrond stond. Zonder de stabiliserende rol van de Dubbelmonarchie in het Europese statensysteem kon een wereldoorlog niet langer voorkomen worden.¹⁸¹ De toekomst van Oostenrijk-Hongarije werd echter wel degelijk bedreigd doordat de Duitse Oostenrijkers niet langer in staat waren hun historische rol als '*Herrenfolk*' te vervullen. Hieronder verstond Naumann het vermogen van een volk om aan staatsvorming bij te dragen. Omdat zonder een leidend volk de toekomst van de Balkan gereduceerd zou worden tot '*kleinstaaterei*' achtte Naumann ondersteuning van de Dubbelmonarchie van buitenaf noodzakelijk.¹⁸² Een middel daartoe kon een douane-unie tussen Duitsland en Oostenrijk-Hongarije zijn. Naumann wees deze optie zeker niet af, maar had wel enige praktische bezwaren. De twee monarchieën waren namelijk economisch geen gelijkwaardige partners. Duitsland zou in het geval van een douane-unie zich onbaatzuchtig ten opzichte van Oostenrijk-Hongarije moeten opstellen en haar eigen nationale belangen ten gunste van de Dubbelmonarchie moeten opofferen.¹⁸³ Echter, Naumann benadrukte toch dat Duitsland het Oostenrijkse '*Herrenfolk*' moest versterken om de ineenstorting van Oostenrijk-Hongarije te voorkomen. Een douane-unie was geen doel op zichzelf maar slechts een middel om dit te

¹⁷⁷ Naumann en Schieder ed, *Werke IV. Einleitung, Deutschland und Österreich*, 378 en 401.

¹⁷⁸ Meyer, *Mitteleuropa*, 92.

¹⁷⁹ Naumann en Schieder ed, *Werke IV. Deutschland und Österreich*, 400-442:401.

¹⁸⁰ Naumann, 'Deutsche Weltpolitik', 255.

¹⁸¹ Naumann en Schieder ed, *Werke IV. Deutschland und Österreich*, 404-406.

¹⁸² *Ibidem*, 417-418.

¹⁸³ *Ibidem*, 408-413.

bereiken.¹⁸⁴ Aan de andere kant benadrukte Naumann ook dat een bepaalde mate van zelfbestuur voor niet-Duitsers, zoals de sociaaldemocraten voorstonden, de minst slechte oplossing was voor de nationaliteitskwestie. Echter, Oostenrijk-Hongarije riskeerde zo ook deze problematiek juist te consolideren, wanneer een duidelijke politieke leiding van de Duitse Oostenrijkers ontbrak.¹⁸⁵

De sympathie van Naumann voor het Duitse nationalisme is duidelijk in lijn met die van zijn tijdgenoten. Hij was echter uniek in de wijze waarop hij dit met het socialisme wist te combineren. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de pan-Duitsers beseftte hij dat er geen toekomst was voor Oostenrijk-Hongarije zonder concessies aan de niet-Duitsers binnen haar grenzen.¹⁸⁶ Toch valt niet te ontkennen dat Mitteleuropa ook voor Naumann duidelijk een Duitse kern had. In de vorm van een douane-unie tussen Duitsland en Oostenrijk-Hongarije, waarvoor Naumann zich in 1910 nogmaals uitsprak, moest Mitteleuropa de continentale positie van Duitsland stabiliseren en zodoende bijdragen aan de *Weltpolitik*. De Duitse taal en *Kultur* vormden de basis voor dit Mitteleuropa. Duitsers hadden de taak om hun 'organisatietalent' in te zetten om 'kleinstaaterei' op de Balkan te voorkomen. Daarmee bezat het Mitteleuropa van Naumann reeds in 1899-1900 alle drie de elementen die alle concepties van Mitteleuropa met elkaar verbonden, van List tot Lagarde, namelijk de Duitse natie als kern, een beschavingsmissie onder Duitse leiding en Mitteleuropa als machtsbasis voor een sterk en veilig Duitsland. Net als veel van zijn liberale tijdgenoten was Naumann toch vooral gericht op de *Weltpolitik*, maar verloor hij het belang van de betrekkingen tussen Duitsland en Oostenrijk-Hongarije nooit geheel uit het oog.¹⁸⁷ Wel is de opmerking van Schieder op zijn plaats dat er bij Naumann geen rechtstreekse ontwikkeling van *Weltpolitik* naar Mitteleuropa was. In zijn boek *Mitteleuropa* noemde hij dit immers niet voor niets 'Kriegsfrucht'.¹⁸⁸ Ook Theiner is van mening dat het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog een waterscheiding was in het politieke denken van Naumann. Zijn denken over Mitteleuropa is hierop geen uitzondering.¹⁸⁹

Weltpolitik, Mitteleuropa en Lebensraum. Kolonialisme als 'Kampf ums Dasein'

Ondanks dat er dus aanzienlijke verschillen tussen Naumann en radicale nationalistten bestonden deelden zij wel tot op zekere hoogte hetzelfde wereldbeeld: sociaal-Darwinisme. Zowel *Weltpolitik* als Mitteleuropa waren voor beiden belangrijke begrippen. Echter, radicale nationalistten hielden er een meer extreme interpretatie van deze concepten op na. Tevens hadden zij andere middelen in gedachten om van Duitsland een wereldmacht te maken. Dit komt duidelijk tot uiting in de

¹⁸⁴ Naumann en Schieder ed, *Werke IV. Deutschland und Österreich*, 440-441.

¹⁸⁵ *Ibidem*, 424-425.

¹⁸⁶ *Ibidem*, 379.

¹⁸⁷ Meyer, *Mitteleuropa*, 92.

¹⁸⁸ Naumann en Schieder ed., *Werke IV. Einleitung*, 379.

¹⁸⁹ Theiner, *Sozialer Liberalismus und deutsche Weltpolitik*, 225.

Weltreichlehre en het begrip Lebensraum. De evolutietheorie van Darwin vormt een logisch beginpunt om deze concepten te behandelen. Volgens Darwin bepaalde niet de goddelijke hand maar natuurlijke selectie de ontwikkeling van organismen.¹⁹⁰ In de laatste decennia van de 19^e eeuw won de evolutietheorie aan populariteit als universele theorie die de geschiedenis en ontwikkeling van de mensheid kon verklaren en voorspellen.¹⁹¹ Duitsland vormde hierop geen uitzondering. De vooruitgang in wetenschap en welvaart zagen sociaal-Darwinisten als een direct gevolg van natuurlijke selectie. Dit verklaarde ook waarom sommige volkeren (zoals de Duitsers) beter ontwikkeld waren dan anderen (bijvoorbeeld Afrikanen en Russen). Om ervoor te zorgen dat de mensheid als geheel vooruitgang kon blijven boeken dienden de *'Herrenvölkern'* in aantal en invloed groter en sterker te zijn dan de 'mindere rassen'. Als minder ontwikkelde volkeren namelijk te machtig zouden worden dreigde volgens sociaal-Darwinisten 'degradatie' van de mensheid. Dit betekende dat de vooruitgang tot stilstand zou komen of zelfs dat er achteruitgang plaats kon vinden. Zowel het verleden, het heden als de toekomst waren en zouden worden bepaald door de *'Kampf ums Dasein'* tussen hoger en lager ontwikkelde rassen. Het sociaal-Darwinisme impliceerde dus dat volkeren principieel ongelijk waren en stond daarmee haaks op één van de basisprincipes van het liberalisme, namelijk de fundamentele gelijkheid van mensen.¹⁹²

De *Weltreichlehre* droeg het principe van natuurlijke selectie over op de internationale betrekkingen. Een staat kon alleen overleven, dat wil zeggen haar soevereiniteit behouden, wanneer deze het centrum vormde van een wereldwijd vertakte handelsstaat. Dit was het gevolg van het feit dat de wereldeconomie zich ontwikkelde naar een systeem van rivaliserende handelsblokken. Naast de Amerikanen, Britten en Russen had Duitsland het potentieel om de kern van een vierde handelsblok te vormen. Koloniën waren dus niet alleen een statussymbool maar waren absoluut noodzakelijk om het overleven van Duitsland veilig te stellen. De *Weltreichlehre* was geen uniek Duits fenomeen maar als gevolg van het bovengenoemde 'laatkomersyndroom' wel sterk doortrokken van het idee dat Duitsland zich op een tweesprong bevond: het kon een wereldmacht worden maar ook ten onder gaan. Immers, Duitsland had nu eenmaal minder middelen dan bijvoorbeeld het Verenigd Koninkrijk. Ondanks het feit dat Frankrijk aanzienlijke koloniale bezittingen had werd de 'Gallische beschaving' door Duitse nationalistes als prototype van een tweederangsmogendheid gezien die Duitsland zou worden mocht de *Weltpolitik* falen.¹⁹³ Dit verklaart ook de teleurstelling bij radicale

¹⁹⁰ Natuurlijke selectie betekent dat de organismen die zichzelf het beste aan nieuwe omstandigheden kunnen aanpassen een grotere kans hebben om te overleven en zichzelf voort te planten. Omdat eigenschappen tevens individueel overerfbaar zijn kunnen bepaalde eigenschappen binnen een populatie gaan domineren. Natuurlijke selectie verbeterde dus niet alleen individuele overlevingskansen maar ook die van de soort als geheel. Zie ook: Jureit, *Das Ordnen von Raumen*, 138-140.

¹⁹¹ Ibidem

¹⁹² Walkenhorst, *Nation-Volk-Rasse*, 122-123.

¹⁹³ Ibidem, 168-171.

nationalisten dat de Duitse inspanningen in Marokko niets opleverden. In tegenstelling tot liberalen achtten zij economische dominantie niet afdoende om de '*Kampf ums Dasein*' in het voordeel van Duitsland te kunnen beslechten. Daarvoor was ook directe politieke afhankelijkheid noodzakelijk. Radicale nationalisten verbonden het verwerven van koloniën ook met het emigratieprobleem van de jaren 70 en 80. Om te voorkomen dat hierdoor de overlevingskansen van haar concurrenten versterkt zouden worden diende Duitsland overzeese bezittingen te verwerven.¹⁹⁴

Door het mislukken van de *Weltpolitik* verschoof de aandacht van radicale nationalisten naar Mitteleuropa. Daarmee werd dit ook de locatie waar Duitsland zijn Lebensraum kon vestigen. Kolonialisme was voor extreme nationalisten namelijk onherroepelijk met dit begrip verbonden. Lebensraum werd bedacht door de geograaf en zoöloog Friedrich Ratzel (1844-1904). Hij bouwde gedeeltelijk voort op de evolutieleer van Darwin maar ontleende een belangrijk gedeelte van zijn theorie aan de Duitse geograaf Moritz Wagner (1813-1887). In tegenstelling tot Darwin betoogde Wagner dat ruimte de drijvende kracht achter de evolutie vormde. Als gevolg van competitie om ruimte voor voedsel en voortplanting worden zwakkere individuen gedwongen te migreren. Via overerving gaan bepaalde eigenschappen binnen een populatie domineren. Als gevolg van langdurige geografische isolatie ontstonden zodoende nieuwe soorten. Darwin ontkende het belang hiervan niet, maar zag het niet als de doorslaggevende factor. Als gevolg van de jarenlange discussie met Darwin radicaliseerde Wagner zijn standpunten. Migratie was volgens Wagner noodzakelijk wilde een soort nieuwe eigenschappen verwerven. In de '*Kampf ums Dasein*' is een soort die geen nieuwe eigenschappen verwerft gedoemd om achterop te raken. In tegenstelling tot Darwin zag Wagner evolutie dus als een proces van veredeling waarbij de kwaliteit van een soort verbetert naarmate deze nieuwe eigenschappen verwerft.¹⁹⁵

Daarmee legde Wagner de basis voor de transformatie van de '*Kampf um Dasein*' tot de '*Kampf um Raum*' door Ratzel. Daarbij vermengde Ratzel evolutie met culturele ontwikkeling en soort met de begrippen ras, volk en natie. Hij maakte geen consequent onderscheid tussen deze begrippen omdat hij ze als synoniem zag. De kern van de evolutie waren volgens Ratzel staat en volk. Het vermogen van een staat om zich uit te breiden was evenredig aan de mate waarin een volk zich aan de bodem kon hechten (dit noemde hij *Bodenhaftung*, oftewel verwortelen). De Europese staten hadden de hoogste graad van ontwikkeling en daarmee het recht om mindere volkeren te overheersen. Als voorbeeld noemde hij de kolonisatie van Noord-Amerika: omdat de Indianen een zwakke band met de bodem hadden konden Europese kolonisten hen verdrijven. Alhoewel Ratzel het begrip Lebensraum nauwelijks gebruikte, vormde het wel de samenvatting van al zijn eerdere

¹⁹⁴ Walkenhorst, *Nation-Volk-Rasse*, 170-171.

¹⁹⁵ Jureit, *Das Ordnen von Raumen*, 142-144.

werken.¹⁹⁶ Als gevolg van bevolkingsgroei en stijgende welvaart hadden volkeren meer ruimte voor voedsel en grondstoffen nodig. Het volk dat het beste in staat was om zich aan de bodem te binden won de *'Kampf ums Dasein'*. Lebensraum werd zo de ruimte die een volk nodig had om uit te kunnen breiden. Daarbij stoorde het Ratzel niet dat de ruimte op de wereld beperkt was. Het was namelijk een natuurwet dat sterkere soorten de zwakkeren zouden domineren. Daarmee legitimeerde Ratzel zowel imperialisme buiten als binnen Europa. Net als bij de nieuwe geografie werd wetenschap gebruikt om politieke doeleinden te verwezenlijken.¹⁹⁷

Door de *'Kampf ums Dasein'* in Posen en West-Pruisen populariseerde het begrip Lebensraum binnen extreem-nationalistische kringen. De Duitse historica Dörte Lerp betoogt dat het conflict tussen conservatieve Junkers en liberalen over grondbezit werd beslecht door een compromis in de vorm van Lebensraum.¹⁹⁸ Om de leegloop van het platteland in met name Posen tegen te gaan wilden de Junkers gunstige omstandigheden voor grootgrondbezitters creëren door land op te kopen van Poolse edelen. Via het bezit van al het land door een kleine elite konden de oostelijke provincies van Pruisen geermaniseerd worden. Liberalen wilden juist van landloze Duitsers welvarende boeren maken. Op deze manier werd zowel emigratie als proletarisering voorkomen. Ook liberalen wilden land van Poolse edelen opkopen, maar toen dit niet afdoende bleek richtten zij zich op de Duitse grootgrondbezitters. Het begrip Lebensraum bood de mogelijkheid om deze twee verschillende benaderingen van kolonisatie te combineren. Een door taal en cultuur samengebonden raciale elite van Duitsers zou heersen over minder ontwikkelde inheemse volkeren. Op deze wijze werd de conservatieve notie van sociale hiërarchie met de liberale droom van een welvarende boerenstand gecombineerd. De Eerste Wereldoorlog gaf radicale nationalistten de mogelijkheid om hun ideeën in de praktijk te brengen. Via het verwerven van Lebensraum met militaire middelen kon Duitsland, ondanks de mislukte *Weltpolitik*, alsnog een wereldmacht worden.¹⁹⁹

¹⁹⁶ Jureit, *Das Ordnen von Raumen*, 146-150.

¹⁹⁷ Walkenhorst, *Nation-Volk-Rasse*, 172-175.

¹⁹⁸ Dörte Lerp, 'Farmers to the frontier. Settler colonialism in the eastern Prussian provinces and German Southwest Africa', *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 41 4 (2013) 567-583; 576.

¹⁹⁹ Lerp, 'Farmers to the Frontier', 573-576.

Hoofdstuk 3: Mitteleuropa tijdens de Eerste Wereldoorlog

Duitsland en het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog

Zoals gezegd leed Duitsland in 1911 voor de tweede maal een diplomatieke nederlaag in Marokko. Dit resulteerde in een dubbele crisis voor de Duitse regering. Aan de ene kant werd het wantrouwen richting Duitsland in Europa nog verder aangewakkerd. Aan de andere kant leidde de zoveelste teleurstelling niet alleen tot de radicalisering van Duitse nationalist, maar nam ook de kritiek uit conservatieve en liberale hoek op de zwalkende *Weltpolitik* toe. Zodoende werd de legitimiteit van de regering verder ondermijnd. Deze dubbele crisis inspireerde Bethmann-Hollweg om een minder agressief buitenlands beleid te gaan voeren en toenadering te zoeken tot de Britten. Door zich als juniorpartner van het Britse imperialisme op te werpen hoopte de kanselier dat Duitsland alsnog haar Afrikaanse bezittingen kon uitbreiden. Tevens diende de ontspanning van de Brits-Duitse verhoudingen de continentale positie van Duitsland te verbeteren. Op meerdere fronten bleek het erg lastig om de betrekkingen met het Verenigd Koninkrijk te verbeteren. De Britten werden namelijk zowel door de radicale nationalist als de liberale middenklassen verantwoordelijk gehouden voor het mislukken van de *Weltpolitik*. Bovendien maakte een compromis met de Britten alleen kans wanneer Duitsland de omvang van de oorlogsvloot zou beperken. Tirpitz en de keizer waren hier op tegen.²⁰⁰ Dit toont de kern van het probleem in de Duitse politiek na 1890 aan. Het vertrek van Bismarck creëerde een machtsvacuüm waardoor er meerdere rivaliserende machtscentra binnen de Duitse politiek ontstonden. Dit maakte het voeren van een coherente politiek bijzonder lastig.²⁰¹

Deze verdeeldheid binnen de Duitse regering is ook het belangrijkste argument tegen de zogenaamde Fischer-these. Zoals gezegd betoogt Fischer dat de machtspolitieke crisis waarin Duitsland zich bevond tot een 'vlucht naar voren' leidde. Met behulp van militaire middelen diende Berlijn haar machtspositie te verbeteren. Een door Duitsland gedomineerd Mitteleuropa kon als tegenwicht tegen de andere grootmachten dienen. Daarbij bestond er geen wezenlijk onderscheid tussen de doelstellingen van militairen en burgers.²⁰² Fischer ging daarmee in tegen de onder historici algemeen geaccepteerde opvatting dat de militairen en alle Europese grootmachten schuld droegen aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Hij legde de primaire verantwoordelijkheid bij Duitsland, dat volgens hem bewust aanstuurde op een militair conflict.²⁰³ Voor zijn these voert Fischer twee bewijsstukken aan: het Septemberprogramma van Bethmann-Hollweg en de Oorlogsraad van 8 december 1912.²⁰⁴

²⁰⁰ Mommsen, *Grossmachtstellung und Weltpolitik*, 228-229.

²⁰¹ Walkenhorst, *Nation-Volk-Rasse*, 68.

²⁰² Fischer, *Griff nach die Weltmacht*, 11-12.

²⁰³ Ibidem, 97.

²⁰⁴ Mommsen, *Die Urkatastrophe Deutschlands*, 15.

Opnieuw was een oorlog op de Balkan de oorzaak van oplopende internationale spanningen. Met de steun van Rusland waren Bulgarije en Servië in 1912 ten oorlog getrokken tegen het Osmaanse Rijk. Sint-Petersburg hoopte de eigen machtspositie op de Balkan te verbeteren door de Osmanen van het schiereiland te verdrijven. Het vooruitzicht omringd te worden door Russische vazalstaten vormde een directe bedreiging voor de positie van Oostenrijk-Hongarije. De groeiende dreiging van een gewapend conflict tussen Wenen en Sint-Petersburg bracht Bethmann-Hollweg in een lastig pakket. Hij kon het zich niet veroorloven om de laatste bondgenoot van Duitsland te laten vallen. De kanselier liet er daarom geen misverstand over bestaan dat Duitsland in het geval van een oorlog tussen Oostenrijk-Hongarije en Rusland haar bondgenootschappelijke verplichtingen na zou komen. Dit ergerde de Britten. Zij verzekerde Bethmann-Hollweg dat het Verenigd Koninkrijk niet neutraal kon blijven in het geval van een continentale oorlog.²⁰⁵

Door de Britse dreigementen concludeerde de keizer dat de pogingen van Bethmann-Hollweg om toenadering tot Londen te zoeken waren mislukt. Een Europese oorlog leek Wilhelm II nu onvermijdelijk. Achter de rug van zijn kanselier om riep hij in december 1912 de Generale Staf bijeen. Op het slot van de keizer in Berlijn brachten de militairen Wilhelm II op de hoogte van de militaire voorbereidingen voor een Europese oorlog. Generaal Helmuth von Moltke (1848-1916) vertelde de keizer dat hij een gewapend conflict voor onvermijdelijk hield. Omdat hij verwachtte dat de militaire krachtsverhoudingen tussen de entente en Duitsland nog verder zouden verslechteren kon een Europese oorlog beter zo snel mogelijk uitbreken. In dit opzicht diende Berlijn een preventieve oorlog tegen Frankrijk en Rusland te overwegen. Fischer stelt dat de Oorlogsraad van 1912 bewijs is dat Duitsland op zijn laatst sinds 1912 aanstuurde op een Europees conflict. Wilhelm II en de Generale Staf besloten dat Duitsland zich op een gewapend conflict moest voorbereiden door de eigen krijgsmacht te versterken en nieuwe bondgenoten te zoeken. Mommsen merkt terecht op dat deze conclusie te kort door de bocht is. Weliswaar overwoog de Oorlogsraad door middel van een preventieve oorlog de machtspolitieke problemen van Duitsland te beslechten, dit wil geenszins zeggen dat Duitsland daar ook op aanstuurde. Het feit dat Bethmann-Hollweg pas veel later op de hoogte gebracht werd van de Oorlogsraad duidde op verdeeldheid binnen de Duitse regering. Dit lijkt de bewering van Walkenhorst dat er meerdere rivaliserende machtscentra bestonden te ondersteunen.²⁰⁶

Het tweede bewijsstuk dat Fischer aanvoert is het Septemberprogramma. Dit toont volgens hem aan dat de Duitse oorlogsdoelen met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog reeds vast stonden. Bovendien bleven deze gedurende het gehele conflict constant. Daarnaast betoogt Fischer dat het Septemberprogramma het bewijs vormt dat burgers geen matigende invloed op de

²⁰⁵ Mommsen, *Grossmachtstellung und Weltpolitik*, 243-253.

²⁰⁶ *Ibidem*, 254-255.

annexatiezucht van de militairen uitoefenden. In tegendeel, ze hadden dezelfde doelstellingen.²⁰⁷ De kern van het Septemberprogramma is volgens Fischer dat Duitsland via Mitteleuropa haar hegemonie over het continent veilig moest stellen.²⁰⁸ Om dit te bereiken dienden Frankrijk, België, Nederland, Denemarken, Oostenrijk-Hongarije en Polen onderdeel te worden van een door Duitsland geleide douane-unie. Naast enkele annexaties in het westen werd ook het terugdringen van Rusland naar het oosten voor mogelijk gehouden. Tot slot diende Duitsland een aaneengesloten koloniaal rijk in Afrika te verkrijgen.²⁰⁹ Voor de verdere ontwikkeling van het begrip Mitteleuropa was het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog een breuk. Voor het eerst werd het creëren van een door Duitsland geleid handelsblok een concrete beleidsdoelstelling.²¹⁰ Echter, Mommsen beargumenteert overtuigend dat Bethmann-Hollweg het Septemberprogramma opstelde toen een snelle overwinning op Frankrijk werd verwacht. Het was een reactie op het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, niet de oorzaak.²¹¹ De kanselier inventariseerde de oorlogsdoelen van de verschillende facties in de Duitse politiek ter voorbereiding op de verwachte vredesonderhandelingen. Daarbij probeerde hij vooral een alternatief te bieden voor de verregaande annexaties die radicale nationalistenvoorstonden. Desalniettemin kan niet ontkend worden dat met het Septemberprogramma de blik van Duitsland definitief van de *Weltpolitik* naar het Europese continent verschoof. Overzeese bezittingen waren zeker niet uitgesloten, maar genoten nu wel minder prioriteit.²¹²

Friedrich Naumann en Mitteleuropa

Alhoewel Naumann zich al in 1899 en 1910 voorzichtig had uitgesproken voor een douane-unie tussen Duitsland en Oostenrijk-Hongarije werd dit pas na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog de kern van zijn publicistische activiteiten. Een militaire confrontatie tussen de grote mogendheden had hij sinds 1900 al voor mogelijk gehouden. Toch kwam de oorlog voor hem uiteindelijk onverwacht. Daarom had Naumann naast het verdedigen van de Dubbelmonarchie en het afslaan van de Russische inval in Oost-Pruisen in 1914 nog geen concrete oorlogsdoelen.²¹³ Vanaf september grepen publicisten in toenemende mate de nieuwe politieke situatie in Europa aan om te reflecteren op de machtspolieke toekomst van Duitsland. Dit nam de vorm aan van ‘vertrouwelijke’ memoranda aan de Rijkskanselarij, omdat discussies over de oorlogsdoelen door Bethmann-Hollweg

²⁰⁷ Fischer, *Griff nach die Weltmacht*, 113.

²⁰⁸ Zie bijlage 3a.

²⁰⁹ Fischer, *Griff nach die Weltmacht*, 111-113.

²¹⁰ Brechtenfeld, *Mitteleuropa*, 39.

²¹¹ Mommsen, *Die Urkatastrophe Deutschlands*, 45.

²¹² Mommsen, *Der Erste Weltkrieg*, 104.

²¹³ Theiner, *Sozialer Liberalismus und deutsche Weltpolitik*, 225-226.

waren verboden.²¹⁴ Net als in 1913 sprak Rathenau zich tegen de kanselier uit voor verenigen van het Europese continent onder leiding van Duitsland als alternatief voor de *Weltpolitik*. Continentale consolidatie achtte hij minder risicovol dan het verwerven van ver afgelegen overzeese bezittingen. In samenwerking met Oostenrijk-Hongarije (en zelfs Frankrijk) kon Duitsland een tegenwicht vormen tegen Rusland en het Verenigd Koninkrijk.²¹⁵ Claß knoopte aan bij het Mitteleuropa van zijn voorganger Lagarde en ijverde voor de annexatie van Polen, Litouwen, Koerland, Lijfland en Estland om Rusland terug te dringen naar het oosten. Tevens sprak hij zich uit voor een douane-unie met Nederland, Zwitserland, Oostenrijk-Hongarije, Scandinavië, Finland, Roemenië en Bulgarije. Tot slot diende België tot vazalstaat gereduceerd te worden en moest Frankrijk de kanaalkust van Boulogne tot aan de Somme af staan. Een verdedigingslinie vanaf daar tot aan Verdun moest de westgrens van Duitsland bewaken. Ook overwoog hij Toulon tot een Duitse marinebasis te maken. In tegenstelling tot Rathenau had Claß de *Weltpolitik* nog niet opgegeven. Naast het verwerven van de hegemonie over Europa dienden alle koloniale bezittingen van de buurlanden samengevoegd te worden.²¹⁶

Rathenau en Claß waren natuurlijk niet de enigen die memoranda aan Bethmann-Hollweg stuurden. Ook veel minder bekende en invloedrijke Duitsers deden een poging op deze wijze invloed uit te oefenen op de oorlogsdoelen. In deze context mengde ook Naumann zich vanaf november in de discussie.²¹⁷ Dit deed hij in een memorandum over de toekomst van België. Hij sprak zich uit voor het opdelen van dit land tussen Duitsland, Nederland, Luxemburg en Frankrijk. De laatstgenoemde kon zo gecompenseerd worden voor verlies van grondgebied aan de oostgrens. In hetzelfde memorandum sprak Naumann zich ook voor het eerst uit over Mitteleuropa. Samen met de Dubbelmonarchie diende Nederland onderdeel te worden van een douane-unie. Van verdere integratie was Naumann nog een tegenstander.²¹⁸ Hij mengde zich dus enigszins terughoudend in de discussie maar als gevolg van de Britse blokkade en het uitblijven van een snelle overwinning werd Naumann gedwongen na te denken over de nieuwe machtspolitieke verhoudingen. Nu Duitsland voor langere tijd afgesneden was van haar koloniën zat er volgens hem niets anders op dan een heroriëntatie op het Europese continent. Van de *Weltpolitik* bleef Naumann nog steeds een voorstander, maar vanaf de winter van 1914/1915 verschoof het accent van zijn werken naar Mitteleuropa.²¹⁹

²¹⁴ Bethmann-Hollweg was namelijk van mening dat het openbaar bediscussiëren van de oorlogsdoelen de eenheid van de Duitse natie zou ondermijnen. Deze onderlinge solidariteit achtte hij van doorslaggevend belang voor een succesvolle krijgsinspanning. Zie ook: Mommsen, *Die Urkatastrophe Deutschlands*, 64-65.

²¹⁵ Meyer, *Mitteleuropa*, 139-140.

²¹⁶ Fischer, *Griff nach die Weltmacht*, 114-115.

²¹⁷ Meyer, *Mitteleuropa*, 141-142.

²¹⁸ Naumann en Schieder ed., *Werke IV. Was wird aus Belgien?*, 446-449:447-449.

²¹⁹ Theiner, *Sozialer Liberalismus und deutsche Weltpolitik*, 240.

Na een reis gemaakt te hebben naar Wenen en Praag begon in de herfst van 1915 het Mitteleuropa van Naumann uit te kristalliseren. In oktober kwam zijn boek *Mitteleuropa* uit. Het was een onmiddellijk succes. Theiner stelt dat dit kwam omdat hij complexe politieke en economische kwesties op heldere en bondige wijze uiteen wist te zetten.²²⁰ De kern van het Mitteleuropa van Naumann werd gevormd door Duitsland en Oostenrijk-Hongarije. Om te voorkomen dat Berlijn en Wenen op een vredescongres tegen elkaar uitgespeeld konden worden dienden al tijdens de oorlog afspraken over integratie gemaakt te worden. Pas daarna kon gesproken worden over verdere uitbreiding van Mitteleuropa. Daartoe rekende Naumann in principe alle niet bij de entente aangesloten Europese staten. Om deze reden sloot hij het Osmaanse Rijk uit. In het kader van toekomstige uitbreiding noemde Naumann specifiek Scandinavië, Roemenië, Bulgarije, Servië, Griekenland, Nederland en Zwitserland.²²¹ Het Mitteleuropa van Naumann lijkt het meest te zijn beïnvloed door dat van Partsch. In 1904 stelde Partsch dat Duitsland een douane-unie moest creëren met de Dubbelmonarchie, België, Nederland, Roemenië en Bulgarije. Onder leiding van zowel Berlijn als Wenen vormde Mitteleuropa een tegenwicht tegen de andere grote mogendheden. Om zijn argument te ondersteunen beweerde Partsch dat de grenzen van dit Mitteleuropa door de natuur gegeven waren omdat het begrensd werd door rivieren, zeeën en lage bergketens. Hij gebruikte dus de geografie om politieke doeleinden te legitimeren.²²² Net als Partsch was Naumann van mening dat Mitteleuropa zich uitstrekte van de Noord- en Oostzee tot aan de Alpen, van de Adriatische Zee tot aan de monding van de Donau en van de Vogezen tot aan de Weichsel.²²³

Naumann ging verder dan een douane-unie. Mitteleuropa was ook een militair bondgenootschap. Als gevolg van de wereldoorlog ontstond het besef dat de natiestaat te klein geworden was om zelfstandig te kunnen overleven. Supranationale organisaties zoals Mitteleuropa waren de toekomst. Toch wilde Naumann het tot stand komen van Mitteleuropa geen toeval noemen. In het verleden hadden de meeste van deze gebieden immers tot het Duitse Rijk behoord. Het was de 'wil van de geschiedenis' dat na eeuwen van verbrokkeling deze gebieden weer bij elkaar zouden komen. Volgens Naumann was het uitbreken van de oorlog het bewijs dat eenheid noodzakelijk was.²²⁴ Tot op zekere hoogte leek hij zichzelf dus tegen te spreken. Historisch gezien is Mitteleuropa een eenheid maar de Eerste Wereldoorlog was blijkbaar noodzakelijk om verdere integratie tot stand te brengen. Schieder stelt dat deze tegenstrijdigheid bij het Mitteleuropa van Naumann 'de wens de vader van de gedachte' was. Duitsland was voor haar machtspositie voorlopig op continentaal Europa aangewezen. Als leider van Mitteleuropa kon Berlijn internationaal een

²²⁰ Theiner, *Sozialer Liberalismus und deutsche Weltpolitik*, 242.

²²¹ Naumann en Schieder ed., *Werke IV. Mitteleuropa*, 485-843:489-491.

²²² Schultz, 'Fantasies of Mitte', 325.

²²³ Naumann en Schieder ed., *Werke IV. Mitteleuropa*, 491.

²²⁴ *Ibidem*, 491-492.

belangrijke rol spelen. De creatie hiervan was dus vooral eigenbelang. Echter, Naumann was zich terdege bewust van de etnische diversiteit van het gebied en de daarmee verbonden nationaliteitenkwestie. Hij hoopte van de nood een deugd te maken door via een federaal systeem de verdeeldheid van Mitteleuropa te overwinnen. Zo kon Duitsland zijn machtspositie veiligstellen en konden de kleinere volkeren van Mitteleuropa een bepaalde mate van soevereiniteit genieten.²²⁵ Via een 'continentaal begreemd federaal imperialisme' hoopte Naumann een middenweg te kunnen bewandelen tussen eigenbelang en nationale zelfbeschikking. Dit was een alternatief model voor verregaande annexaties, zoals bijvoorbeeld Claß noodzakelijk achtte. De historische dimensie die hij toevoegde aan de eenheid van Mitteleuropa was vooral bedoeld om de hoog opgelopen nationaliteitenkwestie te relativiseren.²²⁶ De door Naumann bedachte constructie bestond uit drie delen: een douane-unie, een militair bondgenootschap en een statenbond. Door de aard van de moderne oorlogsvoering was militaire samenwerking noodzakelijker dan ooit. Om deze te kunnen ondersteunen was economische integratie noodzakelijk. Naumann hoopte dat de douane-unie uiteindelijk uit kon groeien tot een volwaardige economische gemeenschap. Een statenbond achtte hij noodzakelijk om militaire en economische eenwording te kunnen coördineren.²²⁷

Alvorens Naumann ingaat op de diverse componenten van Mitteleuropa voorziet hij het van een historische dimensie. Hij benadrukt het belang van een 'Midden-Europees' historisch bewustzijn. Het succes van Mitteleuropa is afhankelijk van de mate waarin zijn volkeren een gemeenschappelijke identiteit kunnen smeden. Naumann poogt hiertoe alvast een aanzet te geven. Hij richt zich echter vooral op Duitse geschiedenis. De eerste sporen van de eenheid van Mitteleuropa herleidt hij tot het middeleeuwse Heilige Roomse Rijk. Naast een politieke eenheid was het Duitse Rijk ook een culturele eenheid. Naumann grijpt dus duidelijk terug op het *großdeutsche* gedachtegoed.²²⁸ Dit blijkt ook uit het feit dat hij de parlementaire geschiedenis van Mitteleuropa terugvoert op de Nationale Vergadering in 1848. Hij geeft wel toe dat in 1848-1849 vooral gesproken werd over de Duitse eenwording. Voor andere volkeren was nog niet veel aandacht. Desalniettemin geeft Naumann duidelijk aan dat de kern van de geschiedenis van Mitteleuropa Duits is.²²⁹ De toekomstige eenwording van Mitteleuropa zal ook vooral door Duitsland moeten worden gedragen. Het is nu eenmaal sterker dan Oostenrijk-Hongarije en daarom beter in staat dit proces te leiden. Naast het hebben van een Duitse kern dicht Naumann Duitsland dus ook een beschavingsmissie in Mitteleuropa toe, namelijk de leiding op zich nemen in het integratieproces.²³⁰ Door de etnische

²²⁵ Naumann en Schieder ed., *Werke IV. Einleitung*, 383-384.

²²⁶ Theiner, *Sozialer Liberalismus und deutsche Weltpolitik*, 242-243.

²²⁷ Naumann en Schieder ed., *Werke IV. Einleitung*, 385-387.

²²⁸ Naumann en Schieder ed., *Werke IV. Mitteleuropa*, 530-533.

²²⁹ *Ibidem*, 539-540.

²³⁰ *Ibidem*, 548-550.

diversiteit van dit gebied is het belangrijk dat een gemeenschappelijke identiteit gebaseerd is op universele waarden. Het liberalisme geeft deze. Persoonlijke vrijheid, rechtsgelijkheid en kameraadschap moeten de kern vormen van de nieuwe Midden-Europese natie. Alhoewel Duitsers dit proces moeten leiden keert Naumann zich tegen germanisering. Hij wijst daarbij op de mislukte pogingen om Polen in de oostelijke provincies van Pruisen via germanisering aan de Duitse staat te binden. Opnieuw lijkt hier sprake te zijn van een paradox. De etnische diversiteit van Mitteleuropa moet gerespecteerd worden, maar Naumann dicht wel een leidende rol aan Duitsers toe in het creëren van een nieuwe natie.²³¹ Volgens Mommsen is deze paradox inherent aan alle concepties van Mitteleuropa. Wanneer er van Mitteleuropa wordt gesproken door Duitse politici en publicisten streven ze doelen na die niet verenigbaar zijn met het zelfbeschikkingsrecht. Omdat het concept doortrokken is van *großdeutsche* denkbeelden en Duitse machtsaanspraken op de Balkan en Oost-Europa moet de conclusie worden getrokken dat Mitteleuropa een imperialistisch karakter heeft.²³²

Dit spanningsveld is ook duidelijk bij Naumann aanwezig. Dit blijkt ook uit de manier waarop hij de toekomstige economische gemeenschap ziet. Duitsland moet haar arbeidsmoraal exporteren naar de rest van Mitteleuropa. Deze moraal is volgens Naumann uniek in de wereld. In tegenstelling tot het Britse kapitalisme werken Duitsers niet louter voor eigen gewin, maar om de gemeenschap te dienen. Dit idee van *Gemeinschaft* is ook van toepassing op oorlogsvoering. Vanaf de eerste dag van de oorlog waren Duitsers namelijk onmiddellijk bereid zich voor de gemeenschap op te offeren.²³³ Om dit superieure samenlevingsmodel te exporteren is op de eerste plaats goed onderwijs nodig. Daarnaast moeten Duitsers hun organisatietalent aanwenden om goed openbaar bestuur te creëren. De juiste combinatie van onderwijs, goed bestuur, organisatie en ondernemerszin leidt uiteindelijk tot de opkomst van een nieuw en beter arbeidsethos. Uit dit cultureel imperialisme blijkt opnieuw dat Naumann, naast het nemen van de politieke leiding in het integratieproces, een beschavingsmissie voor Duitsland weggelegd zag in Mitteleuropa.²³⁴ Tevens dient de staat een grotere rol te gaan spelen in de economie. Naumann denkt daarbij op de eerste plaats aan schaalvergroting. Bedrijven in dezelfde productieketen dienden samengevoegd te worden tot syndicaten. Deze maken vervolgens afspraken met de staat over productiequota en voorraden.²³⁵ Ondanks de germanisering en centralisering van de economie van Mitteleuropa benadrukt Naumann dat Duitsland rekening moet houden met de economische belangen van andere lidstaten. Om te voorkomen dat Duitse producenten hun Oostenrijkse en Hongaarse collega's wegconcurreren stelt hij de introductie van voor de Dubbelmonarchie voordelige tollenvoor. Deze moeten zwakke en

²³¹ Naumann en Schieder ed., *Werke IV. Mitteleuropa*, 553-555 en 567-568.

²³² Mommsen, *Der Erste Weltkrieg*, 94-95.

²³³ Naumann en Schieder ed., *Werke IV. Mitteleuropa*, 606-608.

²³⁴ *Ibidem*, 613-617.

²³⁵ *Ibidem*, 643-648.

opkomende industrieën beschermen tegen oneerlijke concurrentie.²³⁶ Tot slot dienen de verdragen die de douane-unie tot stand brengen goedgekeurd te worden door de nationale parlementen. Ondanks de grote mate van centralisatie dient Mitteleuropa een unie van soevereine staten te blijven.²³⁷

Ook de door Naumann beoogde statenbond laat een duidelijke spanning zien tussen zelfbeschikking en centralisatie. Hij benadrukt dat Mitteleuropa geen nieuwe staat wordt. Dientengevolge is Mitteleuropa geen rechtspersoonlijkheid. Alle verdragen en afspraken die betrekking hebben op het functioneren van Mitteleuropa moeten eerst besproken en goedgekeurd worden door multilaterale commissies. Pas wanneer deze overeenstemming bereiken worden voorstellen aan de staten voorgelegd. Wanneer één staat een voorstel afkeurt moet de commissie haar werk overdoen. Vervolgens moeten afspraken gemaakt worden hoe de handhaving van voorstellen geregeld moet worden. Volgens Naumann kunnen staten dat vaak zelf doen, maar in sommige gevallen moeten hiervoor gemeenschappelijke commissies worden ingesteld. Hij laat verder open op welke maatregelen dit betrekking heeft.²³⁸ De instituties waaruit Mitteleuropa moet bestaan neemt dus de vorm aan van commissies. Alle nationale instituties blijven gewoon bestaan. Naumann verwoordde het als volgt: *‘Mitteleuropa ist ein Überbau, aber kein Neubau! Die bisherigen Gebäude müssen stehen bleiben!’*²³⁹ Desalniettemin wenste Naumann een sterkere politieke unie in de toekomst. Een Midden-Europees parlement en een grondwet dienden op termijn Mitteleuropa een sterkere institutionele basis te verschaffen. De beslissingsbevoegdheid van het parlement zou zich echter beperken tot gemeenschappelijke economische aangelegenheden.²⁴⁰

De grootste aanslag op de soevereiniteit van lidstaten is volgens Naumann de gezamenlijke defensie. Conform het principe van collectieve zelfverdediging is een aanval op één een aanval op allen. Naast een *‘Wirtschaftsgemeinschaft’* is Mitteleuropa ook een *‘Schützengrabengemeinschaft’*. Hiermee bedoeld Naumann dat Duitsland en Oostenrijk-Hongarije voor elkaar offers moeten brengen. Na de oorlog zouden ook andere landen zich bij deze militaire unie aansluiten. Echter, net als bij de economische gemeenschap zou de kern in eerste instantie uit Duitsland en de Dubbelmonarchie bestaan. Naumann verwachtte dat na de oorlog de loopgraven permanent zouden worden. De versterking en het onderhoud van deze *‘nieuwe Romeinse limes’* kan alleen gefinancierd worden door meerdere staten. Defensie dient daarom uit een gemeenschappelijk fonds betaald te worden. Het recht om oorlog te voeren zal niet langer een soevereine aangelegenheid zijn omdat alle krijgsmachten geïntegreerd worden in een supranationale organisatie. Dit heeft ook consequenties

²³⁶ Naumann en Schieder ed., *Werke IV. Mitteleuropa*, 718-719 en 727-729.

²³⁷ *Ibidem*, 733-735.

²³⁸ *Ibidem*, 741-743.

²³⁹ *Ibidem*, 740.

²⁴⁰ *Ibidem*, 755.

voor het buitenlands beleid van lidstaten. Wanneer er sprake is van gemeenschappelijke belangen dient dit zoveel mogelijk op elkaar afgestemd te worden.²⁴¹

Kolonialisme in de Eerste Wereldoorlog I: Ober Ost

Het Septemberprogramma was op de eerste plaats een inventarisatie van de Duitse oorlogsdoelen. Daarom was er nog veel onduidelijk over de precieze uitwerking. Een goed voorbeeld hiervan is het terugdringen van Rusland. Alhoewel er een consensus leek te zijn binnen de Duitse elite dat Duitsland betere verdedigbare grenzen nodig had, was absoluut niet duidelijk hoe dit er in de praktijk uit zou komen te zien. De verdere ontwikkeling van de Duitse oorlogsdoelen in het oosten was dan ook onderhevig aan het strijdverloop.²⁴² Tegen de verwachting van de Generale Staf in viel Rusland Oost-Pruisen binnen, waar de verraste Duitsers onder de voet gelopen dreigden te worden. Veteraan Paul von Hindenburg (1847-1934) werd benoemd tot *Oberbefehlshaber im Osten* (hierna de Ober Ost) om de dreigende catastrofe af te wenden. Echter, de werkelijke macht lag bij zijn kwartiermeester Erich Ludendorff (1865-1937). In de Slag om Tannenberg werden de Russen vernietigend verslagen. Nadat de Ober Ost in 1914 ternauwernood een invasie had weten af te wenden gingen ze in 1915 in het offensief met het doel Duitsland tegen toekomstige invallen te beschermen middels het creëren van strategische diepte. Tussen april en september veroverde Ober Ost Litouwen en Koerland. In het zuiden wisten de Duitse legers grote delen van Polen te veroveren. De frontlinie stabiliseerde zich en liep van Riga via Dünaburg en Pinsk naar Kowel.²⁴³ Pas in 1917 zou het front weer in beweging komen.²⁴⁴

Nadat de rook was opgetrokken versterkten de Duitsers hun posities en probeerden orde aan te brengen in het grotendeels verwoeste achterland. Polen kwam onder burgerlijk bestuur te staan, maar Koerland, Litouwen en Bialystok-Grodno bleven onder het militair gezag van Hindenburg en Ludendorff. Deze door militairen geleide staat werd genoemd naar de Ober Ost. De staat Ober Ost was 108.808 vierkante kilometer groot en er woonden ongeveer drie miljoen mensen. In het kader van de tactiek van de 'verschroeide aarde' hadden de Russen alle infrastructuur in het gebied verwoest. De gewassen waren in brand gestoken en alle bestaande industrie ontmanteld. Meer dan een miljoen mensen waren gedood of gevlucht. Als gevolg van deze verwoesting kwam Duitsland in bezit van een uitgestrekt, dun bevolkt en ogenschijnlijk maagdelijk land.²⁴⁵ Omdat er niets aan beschaving aanwezig leek te zijn kon Duitsland Ober Ost naar zijn evenbeeld inrichten. Ludendorff

²⁴¹ Naumann en Schieder ed., *Werke IV. Mitteleuropa*, 468-471 en 760-761.

²⁴² Mommsen, *Der Erste Weltkrieg*, 107.

²⁴³ Zie bijlage 3b.

²⁴⁴ Vejas Gabriel Liulevicius, *War Land on the Eastern Front. Culture, national identity and German occupation in World War I* (Cambridge 2000), 14-20.

²⁴⁵ Liulevicius, *War Land on the Eastern Front*, 20-21.

achtte het daarom mogelijk deze *tabula rasa* voor altijd Duits te maken. De Russische inval in Oost-Pruisen had namelijk nogmaals onderstreept hoe kwetsbaar de oostgrenzen van Duitsland waren. Een door de Duitsers gecontroleerd Ober Ost kon als grenswal dienen tegen de ‘Slavische vloed’. Om deze koloniale verovering te legitimeren beargumenteerde Ludendorff dat Ober Ost vanuit geografisch oogpunt reeds Duits was. Net als de *Heimat* bestond dit gebied uit bossen, rivieren en heide. In dit opzicht was het een nog maagdelijk, onontgonnen Duitsland. Door Ober Ost als onderdeel van natuurlijk Duitsland voor te stellen werd de nieuwe geografie door Ludendorff dus gebruikt om de Duitse machtsaanspraken in Oost-Europa van legitimiteit te voorzien. Tevens voerde hij aan dat de Russen deze gebieden altijd hadden verwaarloosd en de bevolking ongecultiveerd was. Daarmee werd ieder vorm van zelfbeschikking onmiddellijk de kop in gedrukt. De volkeren die Ober Ost bevolkten waren te zwak en onderontwikkeld om zelfstandig te kunnen bestaan, laat staan zich tegen het Russische barbarisme te verdedigen. Daarvoor hadden ze Duitse begeleiding nodig.²⁴⁶ Deze kon samengevat worden in de term ‘*Deutsche Werke*’. Middels een beschavingsmissie diende de onderontwikkelde inboorling beschaafd te worden. Concreet betekende dit dat Ober Ost de nationale identiteit van de inheemse volkeren wilde ontwikkelen, maar dan wel binnen Duitse kaders. Hierdoor zou de inhoud van de nieuwe naties weliswaar nationaal zijn, maar in vorm Duits. Daarmee hoopte Ludendorff Ober Ost voor lange tijd aan Duitsland te binden. Een beperkte mate van politieke participatie werd toegestaan, alsmede onderwijs voor de inheemse bevolking. Echter, alleen door Duitsland gestichte scholen mochten vrijelijk opereren. Door middel van ‘kolonisatie van de geest’ diende de loyaliteit van de inboorlingen gewonnen te worden.²⁴⁷

Naast een beschavingsmissie probeerden de Duitsers hun nieuwe bezittingen economisch rendabel te maken. Het herstel van de landbouw en de winning van grondstoffen dienden vooral de Duitse oorlogsinspanningen te ondersteunen. Ober Ost kon potentieel het Algerije of India van Duitsland worden. De ‘wederopbouw’ kwam daarom in de praktijk neer op regelrechte exploitatie. Deze ging gepaard met dwangarbeid en inbeslagname van goederen.²⁴⁸ Tevens werd kolonisatie van deze gebieden voor mogelijk gehouden. Duitsland was nu eenmaal afgesneden van haar overzeese bezittingen en de Ober Ost had reeds Litouwen, Koerland en Bialystok-Grodno in bezit. Door de gelijkenis in klimaat en bodemgesteldheid beredeneerde Ludendorff dat met name Koerland uitermate geschikt was voor Duitse kolonisatie.²⁴⁹ Echter, economische exploitatie en kolonisatie waren niet verenigbaar met het winnen van de loyaliteit van de lokale bevolking. Net als in Afrika baseerden de Duitsers hun recht op heerschappij op hun vermeende culturele superioriteit ten opzichte van de inheemse bevolking. Het gevolg hiervan was dat de weerstand tegen Duitse

²⁴⁶ Jureit, *Das Ordnen von Raumen*, 164-166.

²⁴⁷ Liulevicius, *War Land on the Eastern Front*, 114-115 en 127.

²⁴⁸ Jureit, *Das Ordnen von Raumen*, 163 en 168-169.

²⁴⁹ Liulevicius, *War Land on the Eastern Front*, 71.

heerschappij steeds verder toenam. Ook laten deze tegenstellingen zien dat de Ober Ost geen duidelijk programma had. Met behulp van kolonialisme en improvisatie probeerde Ludendorff de pas veroverde gebieden dienstbaar voor Duitsland te maken. Dit bewijst dat een koloniaal project in Europa zonder het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog niet mogelijk was geweest.²⁵⁰

De Russische Revolutie had ingrijpende gevolgen voor Ober Ost en de toekomst van Duitsland in Oost-Europa. Nadat de Voorlopige Regering in Rusland meer autonomie voor minderheden had beloofd konden de Duitsers niet achterblijven. Een beperkte mate van zelfbestuur voor de volkeren van Ober Ost was noodzakelijk om de loyaliteit van de 'inboorlingen' te winnen. Tevens gaf dit de mogelijkheid om via semidemocratische instellingen Duitse heerschappij te legitimeren, en daarmee deze gebieden voor lange tijd aan Duitsland te binden. Dit wilde echter geenszins zeggen dat Ludendorff bereid was om concessies te doen: zelfbestuur beschouwde hij slechts als een tijdelijke maatregel. Het uiteindelijke doel bleef het beschermen van de kwetsbare oostgrens tegen Rusland, alsmede het inkapselen van het in 1916 (onder Duitse heerschappij) onafhankelijk geworden Polen.²⁵¹

Nadat in oktober 1917 de Bolsjewieken in Rusland aan de macht kwamen boden zij Duitsland de vrede aan op basis van de status quo ante bellum. De Duitse regering wilde echter alleen akkoord gaan met een vrede op hun eigen voorwaarden: de Russen moesten het 'zelfbestuur' van Polen, Koerland en Litouwen erkennen. Rusland ging niet met deze eisen akkoord en brak de vredesonderhandelingen af. Vervolgens maakten de Duitsers van deze mogelijkheid gebruik om hun grondgebied in Oost-Europa nog verder uit te breiden met het doel een zo gunstig mogelijke onderhandelingspositie af te dwingen voor toekomstige vredesonderhandelingen.²⁵² Onder druk van het Duitse offensief gingen de Bolsjewieken alsnog akkoord met een vrede. Met de Vrede van Brest-Litovsk verwierf Duitsland niet alleen Polen en Ober Ost maar de gehele Oekraïne.²⁵³ Een Duits koloniaal rijk in Oost-Europa was nog nooit zo dichtbij geweest. Ludendorff wenste Koerland en Litouwen in te lijven middels een personele unie met Duitsland. Deze gebieden achtte hij uitermate geschikt voor kolonisatie. Duitse boeren zouden een grensmuur vormen tegen het revolutionaire Rusland, en Polen en Oekraïne zouden tot vazalstaten worden gereduceerd. Deze dienden als eerste verdedigingslinie tegen Rusland en als toekomstige uitvalsbasis voor toekomstige veroveringen.²⁵⁴

Ten opzichte van het Septemberprogramma waren de oorlogsdoelen in het oosten behoorlijk geradicaliseerd. De reden hiervoor was de toenemende macht van Ludendorff en de steeds zwakkere positie van Bethmann-Hollweg. De kanselier probeerde gedurende de oorlog een middenweg te

²⁵⁰ Jureit, *Das Ordnen von Raumen*, 164 en 166-169.

²⁵¹ Liulevicius, *War Land on the Eastern Front*, 195-198.

²⁵² Zie bijlage 3c.

²⁵³ Mommsen, *Die Urkatastrophe Deutschlands*, 138-142.

²⁵⁴ Jureit, *Das Ordnen von Raumen*, 173.

bewandelen tussen links en rechts. De positie van Duitsland als grote mogendheid diende veilig gesteld te worden via Mitteleuropa. Bethmann-Hollweg definieerde dit als een door Duitsland geleide douane-unie. Tevens was hij voorstander van het terugdringen van Rusland naar het oosten middels een gordel van vazalstaten. Associatie met Mitteleuropa diende, net als bij Naumann, bij voorkeur vrijwillig te geschieden. Annexaties moesten zoveel mogelijk worden vermeden.²⁵⁵ Doordat de regering een mortuarium geplaatst had op de openbare oorlogsdoelendiscussie, was Bethmann-Hollweg niet in staat om publiekelijk een tegenwicht te vormen tegen radicaal nationalistische agitatoren. Het gevolg was dat de oorlogsdoelendiscussie steeds verder konden escaleren, en het voor de kanselier steeds moeilijker werd om een middenweg te bewandelen. Dit gaf Ludendorff de kans het ontstane machtsvacuüm op te vullen.²⁵⁶ Hij werd gesteund door conservatieven (zoals de Junkers) die hoopten middels oostwaartse expansie en kolonisatie hun machtspositie binnen het semidemocratische politieke systeem van Duitsland veilig te stellen. Ook grote industriëlen zagen mogelijkheden in de economische exploitatie van Oost-Europa. Dezelfde groepen die de *Weltpolitik* een paar decennia eerder omarmd hadden stonden dus om dezelfde redenen imperialisme in Oost-Europa voor.²⁵⁷

De Vrede van Brest-Litovsk markeerde de definitieve acceptatie van kolonialisme in Europa, een trend die al vóór de Eerste Wereldoorlog in gang was gezet maar na 1914 een extra impuls kreeg. Na Brest-Litovsk breidden de Duitsers de economische exploitatie van Oost-Europa nog verder uit. Na de verpletterende nederlaag van de Russen was er geen enkele reden meer om concessies over zelfbestuur te doen aan de inheemse bevolking. Net als in een overzeese kolonie rustte de heerschappij van de Duitsers op een bevoorrechte minderheid. In het geval van Ober Ost waren dit de Baltische Duitsers. Tot een derde van het land in Koerland werd aangemerkt voor Duitse kolonisatie.²⁵⁸ Ter legitimatie van langdurige Duitse aanwezigheid in Oost-Europa werden verschillende argumenten gebruikt. Lebensraum werd aangewend om deze aanwezigheid wetenschappelijk te legitimeren, net zoals de nieuwe geografie gebruik maakte van Mitteleuropa.²⁵⁹ De imperiale fantasie van Ober Ost was ondertussen uitgegroeid tot een fenomeen dat het Mitteleuropa van Bethmann-Hollweg en Naumann oversteeg: in plaats van een (min of meer) vrijwillige associatie tussen volkeren was er nu sprake van rechtstreekse koloniale overheersing en uitbuiting.²⁶⁰

²⁵⁵ Mommsen, *Die Urkatastrophe Deutschlands*, 62-63.

²⁵⁶ Ibidem

²⁵⁷ Meyer, *Mitteleuropa*, 288-289.

²⁵⁸ Liulevicius, *War Land on the Eastern Front*, 208.

²⁵⁹ Jureit, *Das Ordnen von Raumen*, 161.

²⁶⁰ Mommsen, *Der Erste Weltkrieg*, 113.

Kolonialisme in de Eerste Wereldoorlog II: de Poolse grensstrook.

Naast Ober Ost is het door Duitsland bezette Polen illustratief voor de verplaatsing van het kolonialisme van Afrika naar Europa tijdens de Eerste Wereldoorlog. De Duitse historicus Imanuel Geiss, een leerling van Fischer, stelt dat de Duitse regering vanaf 1914 plande om een Poolse grensstrook te annexeren. Volgens hem hadden burgers en militairen niet wezenlijk andere doelstellingen. Bethmann-Hollweg hield namelijk vanaf het begin van de oorlog annexaties voor mogelijk.²⁶¹ Middels etnische zuiveringen diende deze vrijgemaakt te worden van Polen en Joden. Vervolgens konden Duitsers dit land koloniseren.²⁶² De Poolse grensstrook diende twee doelstellingen: het terugdringen van Rusland naar het oosten en het afschermen van Polen in Posen en West-Pruisen van hun landgenoten. Zo konden toekomstige claims op Duits grondgebied worden voorkomen.²⁶³

Geiss voert ter bewijs van zijn these de ‘vertrouwelijke’ pamfletten die gedurende de oorlog aan Bethmann-Hollweg gestuurd werden aan. Zo bood de Gouverneur van Oost-Pruisen, Adolf von Batocki-Friebe (1868-1944) in december 1914 een pamflet aan waarin hij ijverde voor grenscorrecties en kolonisatie. Dit moest voorkomen dat Duitsland nogmaals vanuit het oosten door de Russen overvallen kon worden. Tevens bood het ruimte voor bevolkingsgroei. Nu de *Weltpolitik* een mislukking was gebleken had Duitsland geen andere mogelijkheid dan gebiedsuitbreiding in Europa te zoeken.²⁶⁴ Van doorslaggevende invloed was het pamflet dat Friedrich Wilhelm von Schwerin (1862-1925) in maart 1915 aanbood. Von Schwerin was lid van het *Alldeutschen Verband* en voorzitter van het *Gesellschaft zur Förderung der Inneren Kolonisation* (GFK) en de deelregering van Frankfurt an Oder. Het GFK had tot doel om Duitse kolonisatie van Posen en West-Pruisen te stimuleren. In dit opzicht had Von Schwerin al de nodige ‘ervaring’ met kolonialisme binnen Europa. Tijdens de Eerste Wereldoorlog diende hij daarom als een raadgever van Bethmann-Hollweg met betrekking tot de Poolse grensstrook, hetgeen Geiss als bewijs ziet voor de intenties van de kanselier. De radicale nationalist Von Schwerin wilde de positie van Duitsland als wereldmacht versterken middels bevolkingsgroei. Dit wilde hij bewerkstelligen door de balans tussen stad en platteland te herstellen. Boeren kregen nu eenmaal meer kinderen dan stedelingen. Deze kolonisten (bij voorkeur Wolga-Duitsers) zouden een muur vormen tegen de gevreesde ‘Slavische vloed’. Von Schwerin achtte hiervoor een (grotendeels) mensenvrije grensstrook van 33.000 vierkante kilometer²⁶⁵ noodzakelijk. De te deporteren Polen en Joden konden vervolgens in een nieuwe Poolse vazalstaat

²⁶¹ Imanuel Geiss, *Der Polnische Grenzstreifen. Ein Beitrag zur deutschen Kriegszielpolitik im Ersten Weltkrieg* (Lübeck 1960), 70-71.

²⁶² Walkenhorst, *Nation-Volk-Rasse*, 335.

²⁶³ Geiss, *Der Polnische Grenzstreifen*, 24-26.

²⁶⁴ *Ibidem*, 75-76.

²⁶⁵ Zie bijlage 3d.

gevestigd worden.²⁶⁶ Het definitieve besluit om een grensstrook tot één van de oorlogsdoelen te maken werd volgens Geiss op een conferentie in juli 1915 gemaakt. Von Schwerin werd lid van de commissie die onderzoek deed naar de uitvoering van dit project en kreeg van Bethmann-Hollweg de opdracht om zijn voorstellen verder uit te werken. Voor Geiss bevestigde dit opnieuw het beeld dat de kanselier voorstander was van een grensstrook.²⁶⁷

Echter, op deze interpretatie valt een en ander aan te merken. Volgens Mommsen valt niet te ontkennen dat de Duitse regering rekening hield met etnische zuiveringen in de nabije toekomst. De betrokkenheid van Bethmann-Hollweg bij de grensstrook ziet hij echter niet als bewijs voor diens goedkeuring van annexaties. De kanselier was hier juist een tegenstander van, omdat middels annexaties veel niet-Duitsers binnen de Duitse grenzen terecht zouden komen. Mitteleuropa in de vorm van een vrije associatie van staten zag Bethmann-Hollweg als alternatief voor verregaande annexaties. Net als bij Naumann richtte dit Mitteleuropa zich tegen de oorlogsdoelen van de radicale nationalistes.²⁶⁸ Zo maakte het *Alldeutsche Verband* zich sterk voor de annexatie van België en grote delen van Frankrijk en Rusland. Deze gebieden dienden bij voorkeur zonder mensen aangeleverd te worden. Naast kolonialisme in Europa wenste het *Alldeutschen Verband* ook een Middelafrrika in de vorm van de Kongo, Senegal, Djibouti, Marokko en Madagaskar. In dit opzicht waren de oorlogsdoelen van Bethmann-Hollweg nog gematigd. Uiteindelijk kon de kanselier echter geen weerstand bieden aan deze extreme ideeën.²⁶⁹ Dit was het gevolg van het feit dat hij niet openlijk in kon gaan op de discussie over de oorlogsdoelen. Deze werden hierdoor steeds extremer, waardoor Bethmann-Hollweg gedwongen werd hier tot op zekere hoogte in mee te gaan. Zo ging de kanselier feitelijk onder druk van de oorlogsdoelendiscussie akkoord met het plannen van etnische zuiveringen, tegen zijn eigen wil in.²⁷⁰

Bethmann-Hollweg probeerde dus een middenweg te bewandelen in de discussie over de oorlogsdoelen. Zijn standpunten kwamen daarin nauw overeen met die van Naumann. Als lid van de door de kanselier aangestelde commissie die onderzoek deed naar Mitteleuropa bemoeide Naumann zich ook met de toekomst van Polen.²⁷¹ In een artikel in het liberale *Polnische Blätter* uit 1916 gaat hij voor het eerst op dit vraagstuk in. Naumann is van mening dat een onafhankelijke Poolse staat tot de mogelijkheden behoort. Echter, de voorwaarde hiervoor is wel dat de Polen eerst duidelijk maken dat ze bij Mitteleuropa willen horen. Pas daarna kan gesproken worden over zelfbestuur. De Poolse regering moet financieel zelfstandig zijn en respect hebben voor de rechten van minderheden. Over

²⁶⁶ Geiss, *Der Polnische Grenzstreifen*, 81-84.

²⁶⁷ Ibidem, 87-88 en 91-92.

²⁶⁸ Mommsen, *Der Erste Weltkrieg*, 118-121.

²⁶⁹ Ibidem, 122-123.

²⁷⁰ Walkenhorst, *Nation-Volk-Rasse*, 335.

²⁷¹ Theiner, *Sozialer Liberalismus und deutsche Weltpolitik*, 251.

eventuele annexaties rept Naumann in het geheel niet.²⁷² Naar aanleiding van de stichting van het Koninkrijk Polen verduidelijkt hij zijn standpunt. In twee artikelen in *Die Hilfe* uit 1916 en 1917 betoogt Naumann dat zelfbestuur voor de Polen wenselijk is, maar alleen mogelijk binnen de kaders van Mitteleuropa. Het afstaan van Pruisisch grondgebied sluit Naumann bij voorbaat uit. Een onafhankelijke Poolse staat kan alleen uit Russisch Polen bestaan, omdat anders de territoriale integriteit van Duitsland en Oostenrijk-Hongarije aangetast zou worden. Wel vindt hij dat het recht op zelfbeschikking van de Poolse natie als geheel erkend moet worden. Door Polen onderdeel te maken van Mitteleuropa leven alle Polen alsnog binnen één entiteit, zij het niet binnen één staat. Opnieuw rept Naumann met geen woord over een grensstrook.²⁷³

De meest uitgebreide tekst van Naumann over Polen is een brochure, uitgegeven in de zomer van 1917. In dit schrijven spreekt hij zich vrij expliciet uit tegen de Poolse grensstrook. Naumann spreekt zich opnieuw uit voor een Poolse staat, maar wel onder voorwaarden. Zo moeten de Polen voor hun zelfstandigheid willen vechten aan de kant van de Centralen. Om deze reden is Naumann ook voorstander van de oprichting van een Pools leger. Tevens benadrukt hij dat aanhechting van Polen aan Mitteleuropa in het voordeel van zowel Polen als Duitsers is. Met name de Poolse industrie kan profiteren van nauwere economische samenwerking. Duitsland zal namelijk na de oorlog alle industrie nodig hebben voor de wederopbouw. Dit bood de Poolse industrie volop ontwikkelingskansen. Op de tweede plaats heeft Duitsland de landbouwgronden van Polen hard nodig. Zelf produceert het immers niet genoeg voedsel.²⁷⁴ Interessant genoeg spreekt Naumann zich expliciet uit tegen de in Polen wijdverbreide gedachte dat Duitsland haar Afrikaanse koloniën door Polen wil vervangen. Polen zou namelijk erg ongeschikt zijn als kolonie door gebrek aan grondstoffen. Bovendien was het land al eigendom van de Poolse adel. Een kolonie kon volgens Naumann alleen gesticht worden op land dat geen eigenaar heeft (oftewel 'Herrenloos'). Het huidige bezettingsregime voert weliswaar veel goederen weg, maar dit is het resultaat van de noodzakelijkheden van de oorlog. Op lange termijn kan een dergelijke relatie natuurlijk niet voortbestaan.²⁷⁵

De relatie tussen Naumann en Polen is dus complex. Aan de ene kant sprak hij zich uit voor zelfbestuur en tegen economische exploitatie. Aan de andere kant achtte hij een Poolse natiestaat onmogelijk omdat deze ook delen van Pruisen en Oostenrijk zou omvatten. Als onderdeel van de Commissie Mitteleuropa adviseerde hij de regering om Russisch Polen onderdeel van Oostenrijks Polen te maken. Als deelkoninkrijk van de Habsburgse monarchie kwamen de Polen het dichtst in de buurt van een eigen natiestaat, zonder daarmee de bestaande grenzen aan te tasten. Annexatie van

²⁷² Naumann en Schieder ed., *Werke IV. Wir und die Polen*, 888-893:888-893.

²⁷³ Naumann en Schieder ed., *Werke IV. Der polnische Staat, Polnische Schwierigkeiten*, 893-901:894-900.

²⁷⁴ Naumann en Schieder ed., *Werke IV. Was wird aus Polen?*, 901-962:907-926.

²⁷⁵ *Ibidem*, 926-927.

Polen (of zelfs maar een deel daarvan) was voor Naumann onwenselijk, omdat hij dit niet verenigbaar achtte met de Duitse natiestaat. Het samenvoegen van Russisch en Oostenrijks Polen onder de Habsburgse kroon (de zogenaamde 'Oostenrijkse optie') was volgens Naumann het best mogelijke compromis. Veel Duitsers wilden namelijk helemaal geen onafhankelijk Polen en veel Polen wilden zo snel mogelijk een eigen staat. De Oostenrijkse optie hield het meeste rekening met de belangen van alle betrokkenen, aldus Naumann.²⁷⁶

De val van de eveneens gematigde Bethmann-Hollweg verslechterde ook de positie van Naumann. Ludendorff was namelijk geenszins van plan om door Duitsland veroverd land af te staan aan Oostenrijk-Hongarije.²⁷⁷ Ook Geiss moet toegeven dat de oorlogsdoelen van Duitsland extremer werden nadat Duitsland feitelijk een militaire dictatuur was geworden. Ludendorff was een groot voorstander van de grensstrook. Hij wenste een zo breed mogelijke bufferzone te creëren, waar Duitse kolonisten een menselijke muur tegen de 'Slavische vloed' zouden vormen. De regering onder leiding van kanselier Georg Friedrich von Hertling (1843-1919) was eveneens voorstander van een grensstrook, maar dan wel een van beperkte omvang. Tevens was Hertling niet overtuigd van de uitvoerbaarheid van een 'bevolkingsuitwisseling'. In het conflict dat hierdoor tussen Ludendorff en de kanselier ontstond, koos de keizer in eerste instantie partij voor Hertling. Opvallend is dat Max Hoffmann (1869-1927), de opvolger van Hindenburg en Ludendorff als Ober Ost, daarbij partij koos voor de regering. Niet alle militairen waren dus op de hand van Ludendorff, die inmiddels leiding gaf aan de gehele Duitse oorlogsinspanning.²⁷⁸ Op termijn moest de kanselier echter alsnog het onderspit delven. Ludendorff bleef de regering onder druk zetten om met zijn eisen akkoord te gaan, hetgeen uiteindelijk op 2 juli 1918 geschiedde. Daarbij werd 20.000 vierkante kilometer van Polen geannexeerd.²⁷⁹ Bijna de helft daarvan diende op korte termijn te worden ontruimd. Uit Rusland gerepatrieerde Wolga-Duitsers (ongeveer 300.000 families, aldus Mommsen)²⁸⁰ zouden het vrijgemaakte land uiteindelijk moeten koloniseren.²⁸¹

Door de naderende nederlaag van Duitsland bleken deze plannen uiteindelijk onuitvoerbaar. Het gevolg van de escalerende oorlogsdoelendiscussie was dat radicaal nationalistische ideeën tijdens maar ook na de oorlog in een veel bredere kring werden geaccepteerd. Dit ondermijnde uiteindelijk de positie van meer gematigde Duitsers zoals Naumann. Met name het idee dat de machtspositie van Duitsland in Europa middels etnische zuiveringen gestabiliseerd kon worden bleek hardnekkig. Mommsen concludeert dan ook terecht dat radicale nationalist en Ludendorff de weg

²⁷⁶ Naumann en Schieder ed, *Werke IV Der österreichisch-polnische Lösung, Polnische Zukunft*, 962-974:964-969.

²⁷⁷ Theiner, *Sozialer Liberalismus und deutsche Weltpolitik*, 255.

²⁷⁸ Geiss, *Der Polnische Grenzstreifen*, 127-131.

²⁷⁹ Zie bijlage 3e.

²⁸⁰ Mommsen, *Der Erste Weltkrieg*, 131.

²⁸¹ Geiss, *Der Polnische Grenzstreifen*, 140-142.

voorbereid hadden voor het nationaalsocialisme.²⁸² Walkenhorst beargumenteert dat de geleidelijke opmars van het radicale nationalisme tijdens de Eerste Wereldoorlog blijkt uit het feit dat de ideeën van Claß in 1914 nog op de nodige weerstand stuitten, maar gedurende de oorlog steeds meer aan populariteit wonnen. Daarmee werden etnische zuiveringen ook voor het eerst een beleids optie voor de regering. De Poolse grensstreek getuigt van dit proces.²⁸³ Het is te kort door de bocht te stellen dat burgers en militairen vanaf 1914 zichzelf al toelagden op een koloniaal rijk in Europa, zoals Fischer en Geiss doen. Echter, ze hebben wel gelijk als ze stellen dat de wortels van het nationaalsocialisme teruggaan tot voor de Eerste Wereldoorlog. Daarbij merkt Geiss terecht op dat Ludendorff minder radicaal was dan Hitler. Immers, de te verdrijven Polen en Joden zouden compensatie krijgen voor hun verliezen.²⁸⁴ Ook Walkenhorst is de mening toegedaan dat de doelstellingen van Hitler extremer waren dan die van radicale nationalistes als Claß.²⁸⁵ Jureit vindt deze verschillen zo groot dat ze zelfs onderscheid maakt tussen het kolonialisme van Ludendorff en de Lebensraum van Hitler: de eerste dacht in meer traditionele methoden van onderwerping. Bij de laatste werd een semiwetenschappelijk concept gereduceerd tot een middel om genocide te kunnen legitimeren. Ook de cultuurmissie die Ober Ost zichzelf toedichtte in het oosten was het nationaalsocialisme vreemd.²⁸⁶ Toch valt niet te ontkennen dat ook voor radicale nationalistes etnische zuiveringen vanaf 1914 wel degelijk tot de mogelijkheden behoorden als middel om Lebensraum te verwerven.²⁸⁷

²⁸² Mommsen, *Der Erste Weltkrieg*, 131-133.

²⁸³ Walkenhorst, *Nation-Volk-Rasse*, 334-335.

²⁸⁴ Geiss, *Der Polnische Grenzstreifen*, 148-149.

²⁸⁵ Walkenhorst, *Nation-Volk-Rasse*, 341.

²⁸⁶ Jureit, *Das Ordnen von Raumen*, 387-395.

²⁸⁷ Walkenhorst, *Nation-Volk-Rasse*, 341.

Conclusie

Mitteleuropa heeft een aantal duidelijk te identificeren kenmerken. Zo ontstonden er drie verschillende, op geografische kenmerken, gebaseerde varianten. Begin 19e eeuw probeerde geografen namelijk op basis van natuurlijke barrières nieuwe geografische eenheden te ontwerpen. Dit werd de 'nieuwe' geografie genoemd. Mitteleuropa was dus van oorsprong een 'wetenschappelijk' begrip. Echter, linguïstische en culturele elementen waren al vanaf begin 19e eeuw een vast bestanddeel van Mitteleuropa. Daarbij was er een sterke overlap met de Duitse taal- en cultuurzone in Centraal Europa. Voor andere nationaliteiten was weinig plaats. Het is dan ook niet verrassend dat Duitse nationalistes Mitteleuropa gebruikten om de politieke verdeeldheid van de Duitse natie te overwinnen. Dit bood eveneens een 'wetenschappelijke' basis voor hun territoriale aanspraken. Tevens werd de Duitse natie een centrale rol, of zelfs een beschavingsmissie, toegedicht. Friedrich List (1798-1860) zag een door Duitsland geleid Mitteleuropa als een bastion tegen Russische autocratie aan de ene kant en Frans republicanisme aan de andere kant. Mitteleuropa was hier dus gericht op de verdediging van Duitsland tegen buitenlandse invloeden.

Door de nauwe verbondenheid met de Duitse eenwording en een beschavingsmissie is het niet verwonderlijk dat Mitteleuropa al snel *großdeutsche*, imperialistische en koloniale trekken kreeg. Zo was List van mening dat Duitsers de benedenloop van de Donau moesten koloniseren ten behoeve van de economische ontwikkeling van Duitsland. List was zich bewust van de (veelal Slavische) volkeren die zich reeds aan de Donau hadden gevestigd. Echter, hij beschouwde hen als 'statenloze volkeren'. Met uitzondering van de Hongaren waren zij er namelijk nimmer in geslaagd om eigen staten te vormen. De mening van List met betrekking tot de Slavische volkeren was verre van uitzonderlijk onder Duitse nationalistes. Ook de afgevaardigde Moering stelde in 1848 dat de Slaven niet de mentale en fysieke capaciteiten bezaten om eigen staten te creëren, en konden daarom alleen onder begeleiding van hun Duitse 'voogd' enig zelfbestuur genieten. Daarbij moet opgemerkt worden dat de mate van imperialisme sterk uiteen liep. Liberale interpretaties van Mitteleuropa, zoals die van Constantin Frantz (1848) en Naumann (1915), hielden de mogelijkheid voor beperkt zelfbestuur voor etnische minderheden open. Radicale nationalistes zoals Lagarde en Claß wilden hier echter niets van weten. In deze radicale interpretaties van Mitteleuropa werd alleen soevereiniteit toegedicht aan etnische Duitsers. Dit valt logischerwijs niet te rijmen met het recht op zelfbeschikking en respect voor minderheden.

Met de *Reichsgründung* in 1871 verdween Mitteleuropa enigszins uit beeld. Meyer stelt zelfs dat Mitteleuropa tot 1914 geen rol van betekenis meer speelde in het Duitse buitenlands beleid. Dit is te kort door de bocht. Alhoewel de Duitse regering inderdaad niet actief naar een douane-unie streefde, bleef Mitteleuropa in machtspolitieke zin van groot belang. Dit komt duidelijk naar voren

wanneer Mitteleuropa en *Weltpolitik* binnen dezelfde context worden geanalyseerd. Na het lanceren van de *Weltpolitik* in 1897 poogde Duitsland haar povere koloniale bezittingen uit te breiden. Berlijn wilde dit echter niet ten koste van de machtspositie van Duitsland in Europa laten gaan. Deze rustte primair op het bondgenootschap met Oostenrijk-Hongarije. Nadat als gevolg van de Eerste Marokko-crisis in 1905 en de Bosnië-crisis in 1908 Berlijn meer geïsoleerd stond dan ooit probeerde Duitsland de betrekkingen met het Verenigd Koninkrijk te verbeteren. Amper tien jaar na het formele begin van de *Weltpolitik* waren Frankrijk en Rusland bondgenoten. Meer dan ooit was Duitsland daarom op Oostenrijk-Hongarije aangewezen. Het bondgenootschap tussen Berlijn en Wenen zou de kern van alle Mitteleuropa-concepties blijven. Het mislukken van de pogingen om de *Einkreisung* met diplomatieke middelen te doorbreken droeg in belangrijke mate bij aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, toen Duitsland met militaire middelen trachtte te verwezenlijken wat in diplomatiek opzicht was mislukt. Alhoewel Duitsland niet aanstuurde op een wereldoorlog, hebben ze het risico op een militaire confrontatie wel voor lief genomen. Door het falen van de *Weltpolitik* nam vóór 1914 de interesse in Mitteleuropa al sterk toe. Met name de relatief succesvolle economische penetratie van de Balkan en het Osmaanse Rijk leek mogelijkheden voor het Duitse imperialisme te bieden. Reeds na 1900 verschoof de aandacht van zowel radicale nationalistes als liberale imperialisten richting de Balkan. Daarbij konden zij aanknopen bij de ideeën van List over Mitteleuropa. Dit wil niet zeggen dat zij overzeese bezittingen geheel uitsloten, maar de focus verschoof wel degelijk langzaam naar Europa. In dit opzicht kan gesteld worden dat niet de nazi's, maar Duitse liberalen en nationalistes het imperialisme en kolonialisme reeds vóór de Eerste Wereldoorlog op Europa begonnen te richten.

De liberaal Naumann is in dit opzicht typerend voor zijn tijd geweest. Vanuit zijn sociaal-Darwinistische wereldbeeld was hij vanaf 1895 groot voorstander van overzeese expansie. Dat een Europese oorlog hiervan het gevolg kon zijn vond hij een aanvaardbaar risico. Nadat concrete resultaten van de *Weltpolitik* uitbleven, verschoof de interesse van Naumann naar Oostenrijk-Hongarije. In 1899 publiceerde hij een aantal geschriften over de Dubbelmonarchie. Alhoewel deze artikelen niet tot zijn literatuur over Mitteleuropa gerekend worden zou dit wel het geval moeten zijn: Naumann was voorstander van een douane-unie tussen Duitsland en Oostenrijk-Hongarije en zag Duisters als het 'leidende' volk van Centraal Europa. Hij sprak zich ook herhaaldelijk uit voor het belang van de Dubbelmonarchie voor de stabiliteit van het Europese statensysteem en zelfs het succes van de *Weltpolitik*. Hij keerde zich daarom ook tegen de *großdeutsche* denkbeelden van radicale nationalistes en beseftte eveneens dat het voortbestaan van Oostenrijk-Hongarije verbonden was met een vreedzame oplossing voor de nationaliteitenkwestie. Net als bij de Duitse regering valt bij Naumann geen rechtstreekse ontwikkeling van *Weltpolitik* naar Mitteleuropa te detecteren. Toch valt niet te ontkennen dat ook bij Naumann Mitteleuropa sterk verbonden was met de eenheid van

de Duitse natie, een beschavingsmissie en de verdediging van Duitsland tegen externe vijanden, vervuld door het Verenigd Koninkrijk en in mindere mate Rusland.

Als voorstander van de *Weltpolitik* was Naumann dus duidelijk representatief voor zijn tijd. Hij verbond dit echter ook met omvangrijke politieke en sociale hervormingen in Duitsland zelf. Veel liberalen hielden zich weliswaar met hervormingen bezig, maar bij Naumann had dit een meer systematisch karakter. In dit opzicht was Naumann vooruitstrevender dan veel van zijn mede-liberalen. De politieke macht van de oude elite was tanende en de arbeidersklasse had de toekomst. Zolang deze nog niet nationaal dacht was politieke participatie echter uitgesloten. Middels imperialisme en sociale wetgeving hoopte Naumann de arbeiders aan de staat te kunnen binden, en tegelijkertijd de reactionaire Junkers van hun troon te stoten. De Duitse arbeiders werd zodoende politieke emancipatie en betere levensstandaarden in het vooruitzicht gesteld. Om de levensstandaarden van arbeiders te verbeteren achtte Naumann overzeese bezittingen noodzakelijk. Anders dreigde een langzaam maar gestaag verval. Eveneens typerend voor Naumann waren de conclusies die hij trok uit de verslechterende machtspositie van Duitsland. Alhoewel hij in eerste instantie oorlog niet schuwde, matigde hij zijn standpunt gaandeweg. Na de *Daily Telegraph*-affaire in 1908 bekritiseerde hij de regering voor het feit dat Duitsland steeds minder bondgenoten over had.

Terwijl Naumann een Europese oorlog in toenemende mate als onwenselijk zag, maakten radicale nationalistten een geheel tegengestelde ontwikkeling door. Net als bij Naumann was hun wereldbeeld geworteld in het sociaal-Darwinisme, maar ze hielden er een extremere interpretatie op na. Duitsland had vestigingskoloniën nodig om te kunnen groeien. De term *Lebensraum* is nauw verbonden met dit kolonialisme, en diende als 'wetenschappelijke' legitimatie voor het veroveren van nieuwe bezittingen. Door het falen van de *Weltpolitik* verlegden radicale nationalistten hun focus naar Duitse hegemonie over het Europese continent. Dit wil niet zeggen dat overzeese bezittingen niet langer werden nagestreefd, maar verhoudingsgewijs werd het wel minder belangrijk. Echter, door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werd de douane-unie Mitteleuropa wel voor het eerst een concrete beleidsdoelstelling. Wat van doorslaggevend belang was voor radicale nationalistten om Europa tot een object van kolonialisme te maken was hun overtuiging dat Duitsland gedoemd was ten onder te gaan, tenzij het meer *Lebensraum* kon veroveren. Het falen van de *Weltpolitik* leidde ertoe dat zij deze *Lebensraum* in Europa wilden creëren.

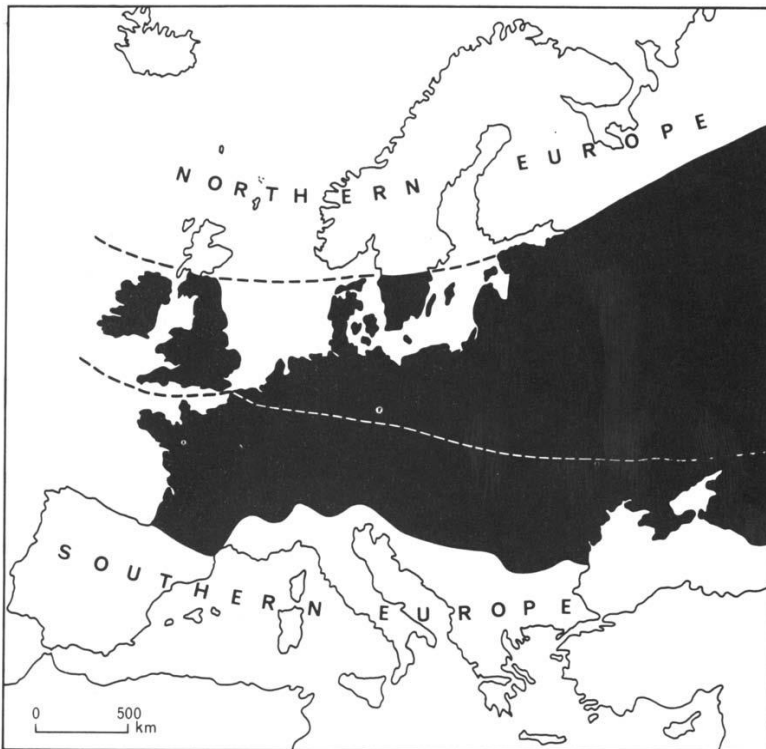
Voor 1914 was dit echter geen doelstelling van de Duitse regering. De oorlog stelde Duitsland echter wel in staat om met militaire middelen zijn politieke problemen te beslechten. Dit gaf ook radicale nationalistten een podium om hun ideeën in brede kringen uit te dragen. Het verbod op het bediscussiëren van de oorlogsdoelen in het openbaar werkte dit in de hand: de regering kon geen effectief weerwoord bieden aan de eisen van radicale nationalistten. Hierdoor kon de

oorlogsdoelendiscussie steeds verder radicaliseren. Tegen deze achtergrond moet ook *Mitteleuropa* (1915) van Naumann verstaan worden. Als voorstander van een liberaal imperialisme verzette hij zich tegen verregaande annexaties. Eveneens wilde Naumann de rechten van minderheden zoveel mogelijk respecteren. Daarmee probeerde hij, feitelijk net als Bethmann-Hollweg, een weerwoord tegen het radicaal nationalisme te bieden. Desalniettemin had ook deze variant van Mitteleuropa duidelijk imperialistische ondertonen: zelfbestuur voor bijvoorbeeld de Polen was alleen mogelijk wanneer het de Duitse belangen niet zou aantasten. Ondanks zijn liberalisme maakte hij dus van Europa een object van Duits imperialisme. Eveneens sloot Naumann overzeese bezittingen niet uit. Net als Bethmann-Hollweg moest Naumann uiteindelijk door de radicalisering van de oorlogsdoelen het onderspit delven omdat het in het gepolariseerde politieke klimaat steeds lastig werd om een middenweg te vinden. Het ontstane machtsvacuüm kon door Ludendorff worden benut.

Het groeiende machtsvacuüm werd in toenemende mate opgevuld door Ludendorff, die weinig affiniteit had met zowel de middenweg van de in ongenade gevallen kanselier als met het liberaal imperialisme van Naumann. Hoewel imperialisme en Lebensraum reeds vóór 1914 steeds meer op Europa werden gericht, probeerde Ludendorff deze ideeën in praktijk te brengen. Ober Ost en de Poolse grensstreek tonen dit aan. Daarbij beriep hij zich op zowel de nieuwe geografie als op Lebensraum om deze plannen te legitimeren. Deze trend begon niet met Ludendorff, maar met de politisering van Mitteleuropa in de eerste helft van de 19^e eeuw. Het Mitteleuropa van Bethmann-Hollweg en Naumann was oorspronkelijk een 'vrijwillige associatie' van staten. Dit werd door Ludendorff gereduceerd tot de primaire locatie van toekomstig Duitse Lebensraum. Tijdens de Eerste Wereldoorlog bleef het echter voornamelijk bij plannen.

Door Mitteleuropa, *Weltpolitik* en Lebensraum binnen dezelfde context te analyseren is duidelijk geworden hoe deze begrippen verband met elkaar hielden. Mitteleuropa en *Weltpolitik* konden uitstekend naast elkaar bestaan, alhoewel de eerste vóór 1890 en ná 1914 van grotere invloed op de Duitse regering was. Echter, succesvolle *Weltpolitik* was niet mogelijk zonder een stabiele machtspositie van Duitsland in Europa. Zowel de Duitse regering als Naumann waren zich hiervan bewust. Gedurende de Eerste Wereldoorlog probeerden Bethmann-Hollweg en Naumann Mitteleuropa te gebruiken als alternatief voor de verregaande annexaties van radicale nationalisten. Echter, ook Mitteleuropa heeft altijd duidelijk imperialistische ondertonen gehad. Dit blijkt uit het feit dat ook het liberale Mitteleuropa van Naumann vooral de belangen van Duitsland ten goede kwam. Eveneens leende het zich voor kolonialisme, zoals duidelijk te zien was bij Claß. De grootste gemene deler van Mitteleuropa en Lebensraum is dat twee 'wetenschappelijke' begrippen gebruikt werden ter legitimatie van politieke doelstellingen. Tevens werden aan beide begrippen strategieën ontleend om de internationale machtspolitieke constellatie in het voordeel van Duitsland te veranderen.

Bijlagen

Bijlage 1a: Mitteleuropa als in de noord-midden-zuid variant (NMZ)²⁸⁸

Bijlage 1b: Mitteleuropa als in de west-midden-oost variant (WMO)²⁸⁹

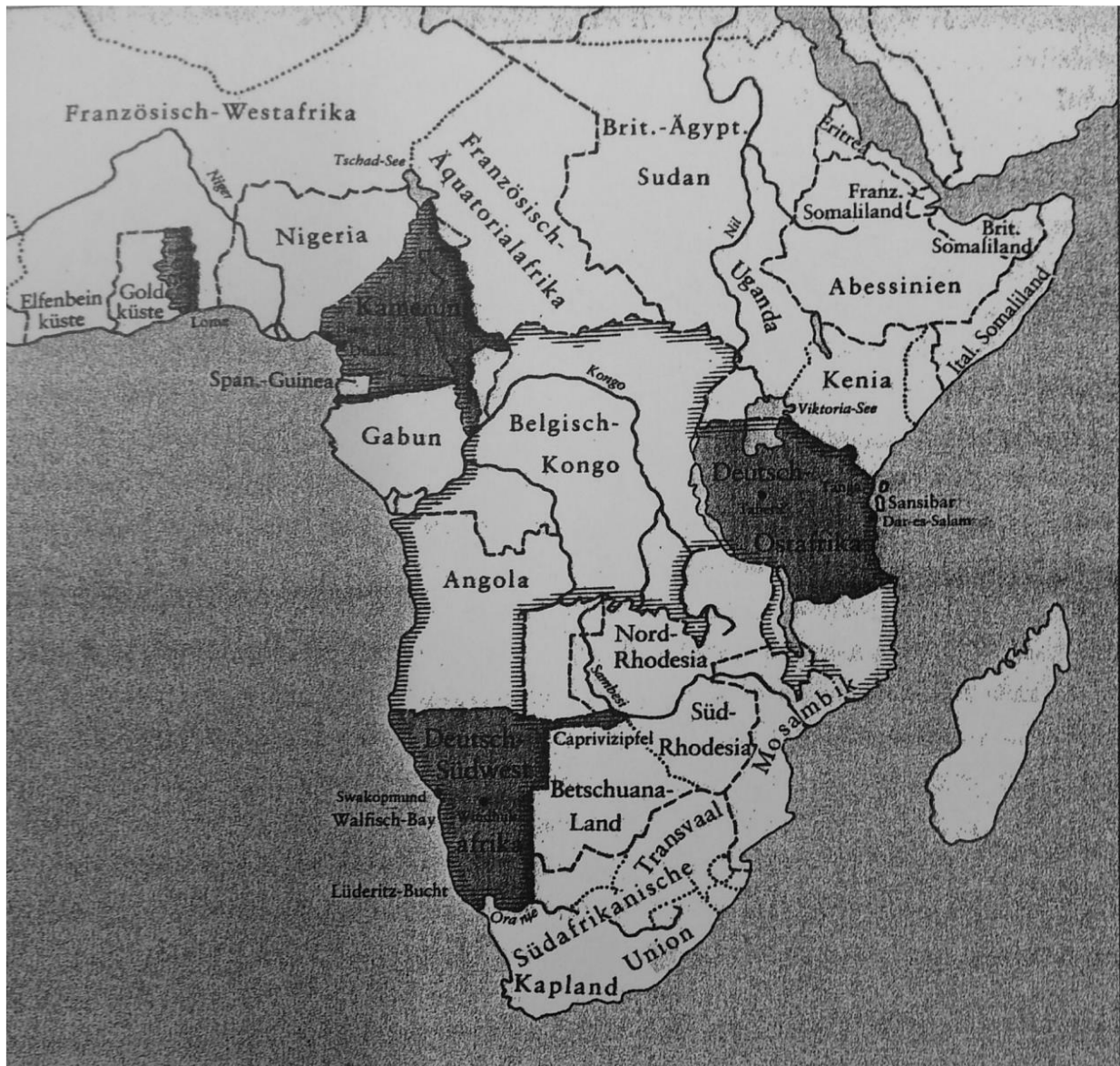
²⁸⁸ Schultz, 'Fantasies of Mitte', 322.

²⁸⁹ Ibidem, 330.

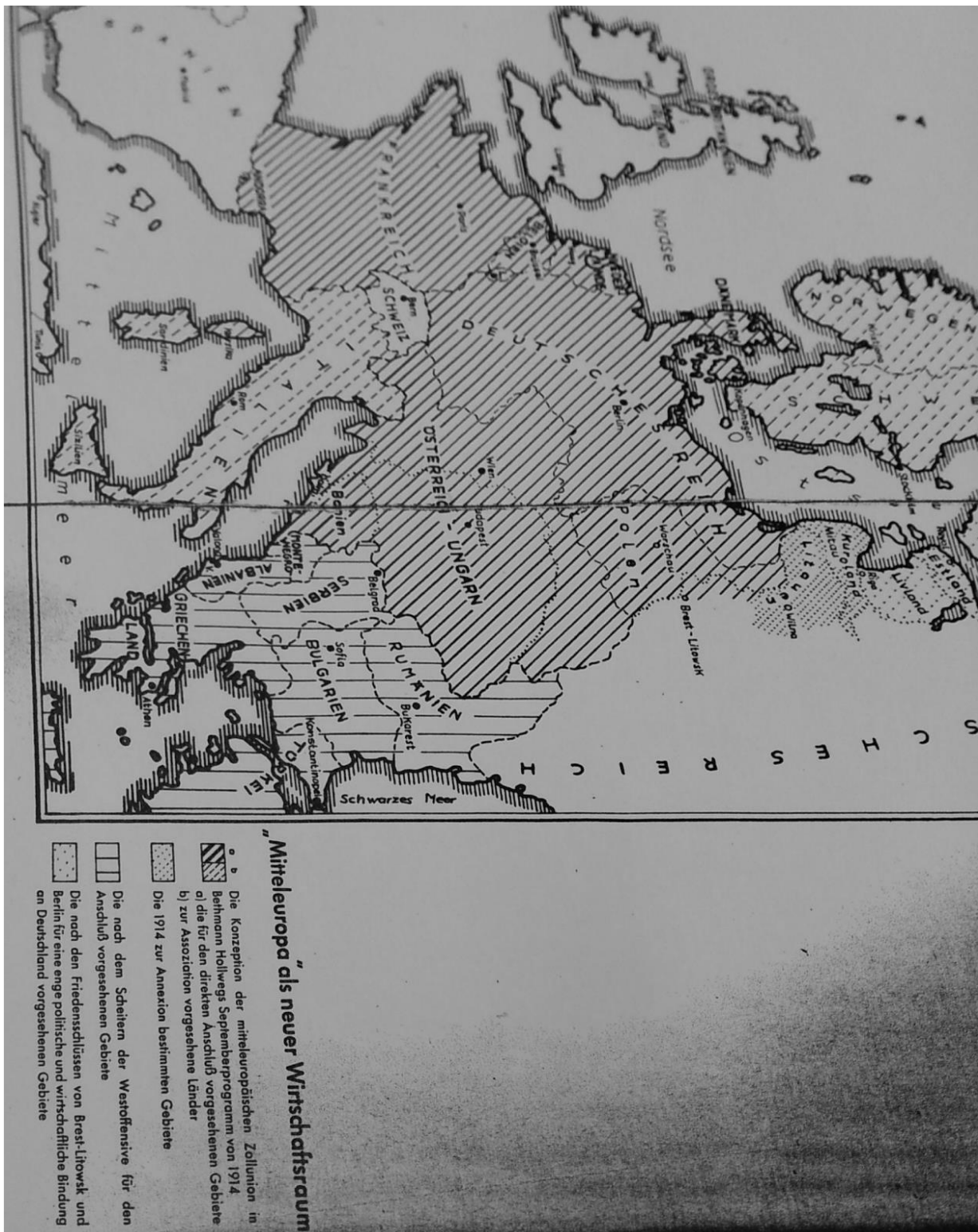
Bijlage 1c: Mitteleuropa als in de centrum-periferie variant (grijze vlak)²⁹⁰

²⁹⁰ Schultz en Natter, 'Imagining Mitteleuropa', 276.

Bijlage 2: Het bestaande (donker) en beoogde (grenzen gearceerd) Duits koloniaal rijk in Afrika. Naast Angola en Belgisch Kongo ambieerde Duitsland eveneens het noorden van Portugees Mozambique²⁹¹

²⁹¹ Mommsen, *Grossmachtstellung en Weltpolitik*, 277.

Bijlage 3a: Mittleuropa zoals in het Septemberprogramma van Bethmann-Hollweg. Italië en Scandinavië zijn nog onzeker. Tegen 1918 waren ook de Balkan en het Osmaanse Rijk toegevoegd aan Mittleuropa²⁹²

²⁹² Fischer, *Griff nach der Weltmacht*, 120.

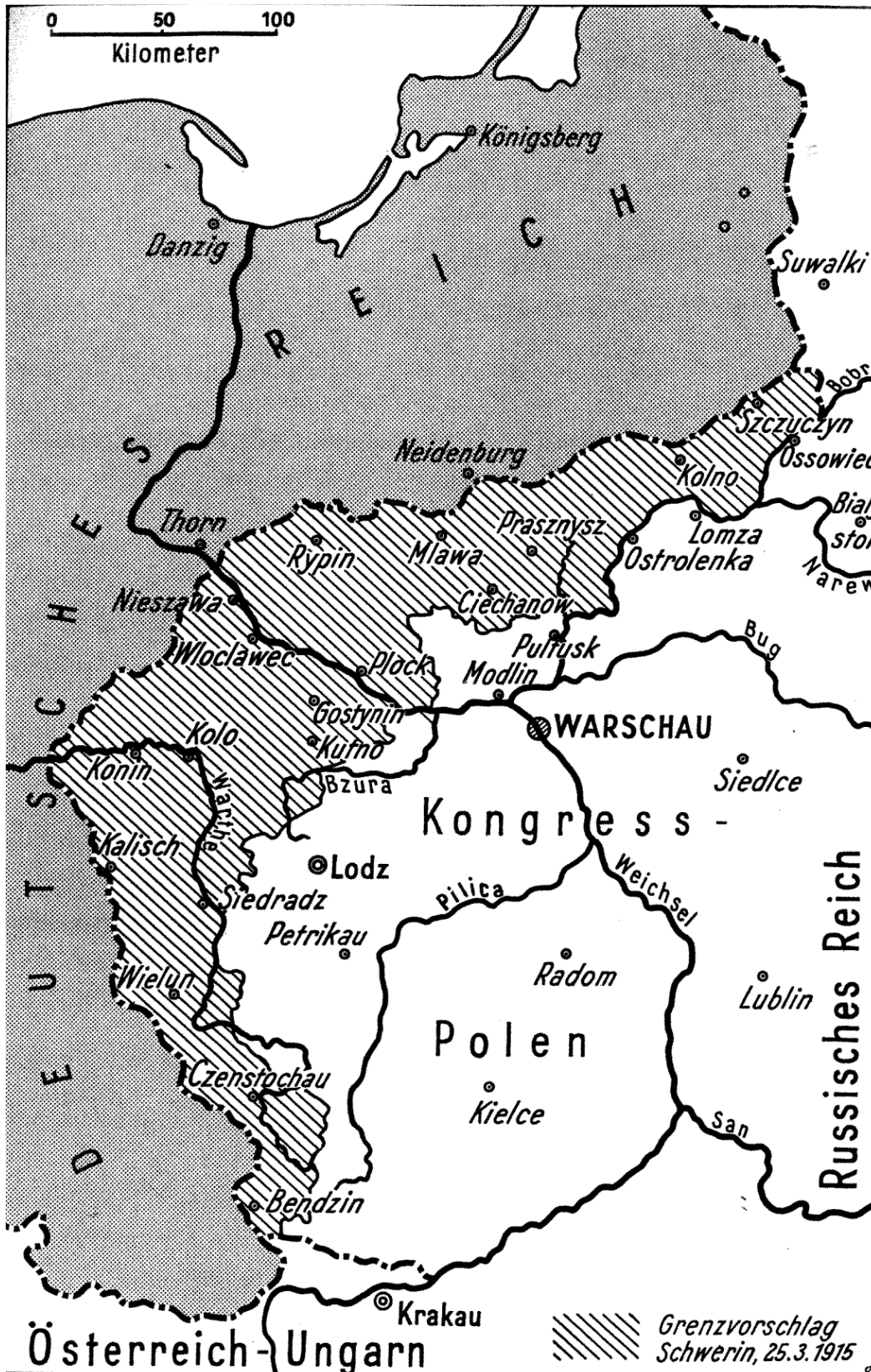
Map 2 The German "Great Advance" of 1915 – Eastern Front
 Bijlage 3b: het Oostfront 1914-1916²⁹³

²⁹³ Liulevicius, *War Land on the Eastern Front*, 18.

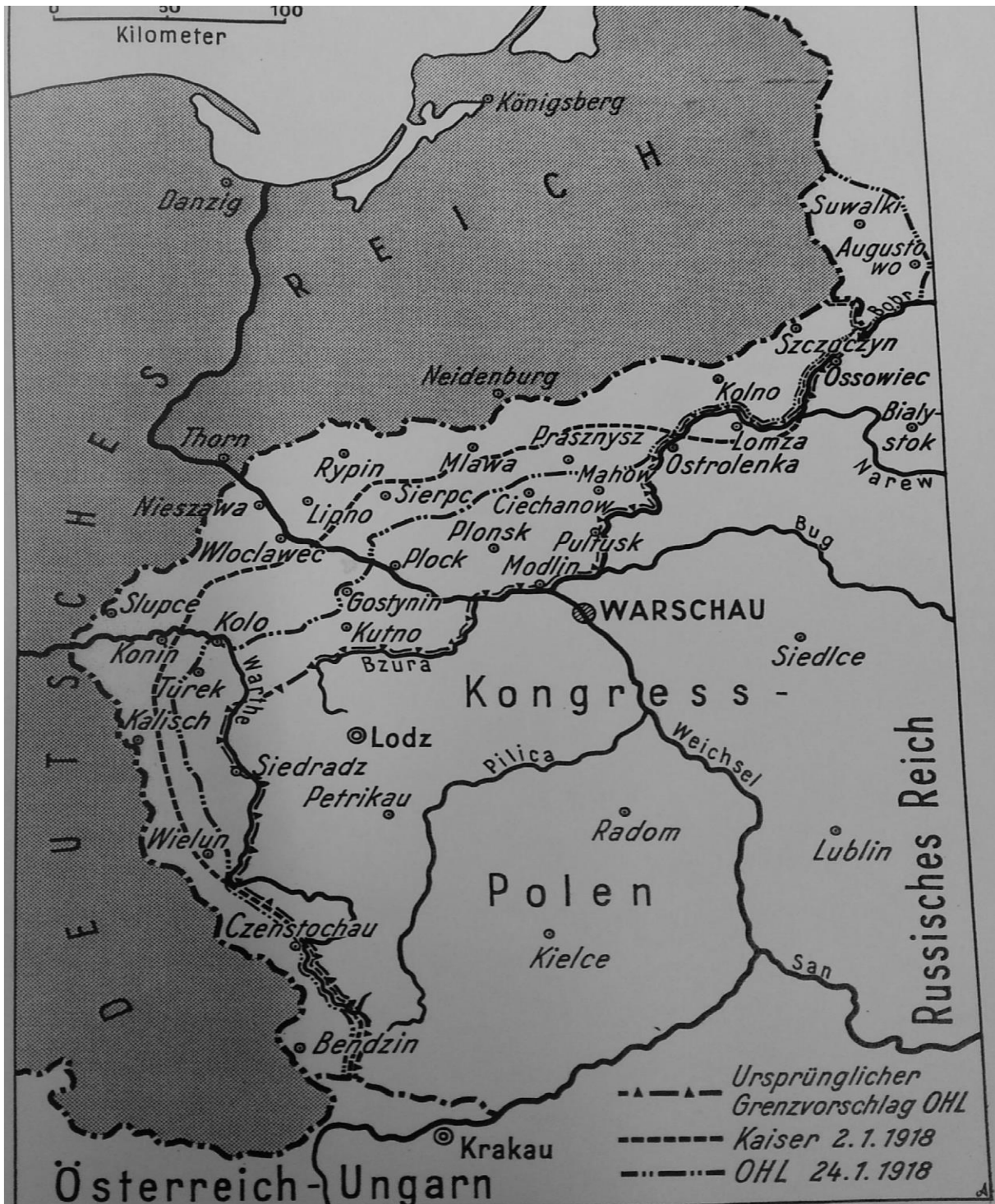
Bijlage 3c: de Vrede van Brest-Litovsk in 1918²⁹⁴

²⁹⁴ Fischer, *Griff nach die Weltmacht*, 716.

Bijlage 3d: voorgestelde grensstrook van Friedrich Wilhelm von Schwerin²⁹⁵

²⁹⁵Geiss, *Polnische Grenzstreifen*, 185.

Bijlage 3e: voorstellen voor een Poolse grensstrook tussen 1914 en 1918. OHL 24-1-1918 is de definitieve versie²⁹⁶

²⁹⁶ Geiss, *Polnische Grenzstreifen*, 187.

Literatuur

Primair

Bernhardi von, Friedrich, *Deutschland und der nächste Krieg* (Stuttgart 1912).

Ludwig, George en Wilhelm Funke, *Österreichs welthistorische Mission* (Hannover 1851).

Naumann, Friedrich, 'Deutsche Weltpolitik', *Deutsche Wochenblatt*, 1 (1899) 253-260.

Naumann, Friedrich, 'Bülows Weltpolitik', *Die Hilfe*, 10 19 (1904) 2-3.

Naumann, Friedrich, *Die Politik der Gegenwart* (Berlijn 1905).

Naumann, Friedrich, *Mitteleuropa* (Berlijn 1915).

Naumann, Friedrich en Theodor Schieder, *Werke III. Schriften zur Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik* (Keulen 1964).

- *Neudeutsche Wirtschaftspolitik*, 71-107.

Naumann, Friedrich en Theodor Schieder ed., *Werke IV. Schriften zum Parteiwesen und Mitteleuropaproblem* (Keulen 1964).

- *Einleitung*, 374-400.
- *Deutschland und Österreich*, 400-442.
- *Was Wird aus Belgien?*, 446-449.
- *Mitteleuropa*, 485-843.
- *Wir und die Polen*, 888-993.
- *Der polnische Staat*, 893-896.
- *Polnische Schwierigkeiten*, 896-901.
- *Was Wird aus Polen?*, 901-962.
- *Die österreichisch-polnische Lösung*, 962-967.
- *Polnische Zukunft*, 967-974.

Naumann, Friedrich en Theodor Schieder ed, *Werke V. Schriften zur Tagespolitik* (Keulen 1964).

- *Die Politik des Kaisers*, 402-409.
- *National-sozialer Katechismus*, 199-233.

Stein von, Lorenz, *Österreich und der Frieden* (Wenen 1856).

Secundair

Blackbourn, David, *The long nineteenth century. A history of Germany 1780-1918* (New York 1998).

Brechtenfeld, Jörg, *Mitteleuropa and German politics. 1848 to the present* (New York 1996).

Fischer, Fritz, *Griff nach die Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914-1918* (Düsseldorf 1961).

- Geiss, Imanuel, *Der Polnische Grenzstreifen 1914-1918. Ein Beitrag zur deutschen Kriegszielpolitik im Ersten Weltkrieg* (Lübeck 1960).
- Hamilton, Richard en Holger Herwig ed., *The origins of World War I* (Cambridge 2003).
- Herwig, Holger H., 'Geopolitik. Haushofer, Hitler and Lebensraum', *Journal of Strategic Studies* 22 2-3 (1999) 218-241.
- Jureit, Ulrike, *Das ordnen von räumen. Territorium und Lebensraum im 19. Und 20. Jahrhundert* (Hamburg 2012).
- Koch, H.W. ed., *The origins of the First World War. Great power rivalry and German war aims* (London 1972).
- Lerp, Dörte, Farmers to the frontier. Settler colonialism in the eastern Prussian provinces and German Southwest Africa, *The Journal of Imperial and Commonwealth History* 41 4 (2013) 567-583.
- Liulevicius, Vejas Gabriel, *War land on the Eastern front. Culture, national identity and German occupation in World War I* (Cambridge 2000).
- Mazower, Mark, *Hitler's empire. Nazi rule in occupied Europe* (London 2008).
- Meyer, Henry Cord, *Mitteleuropa in German thought and action 1815-1945* (Den Haag 1955).
- Mommsen, Wolfgang J., 'The debate on German war aims', *Journal of Contemporary History* 1 (1966) 47-72.
- Domestic factors in German foreign policy before 1914, *Central European History* 6 1 (1973) 3-43.
 - *Grossmachtstellung und Weltpolitik. Die Außenpolitik des Deutschen Reiches 1870-1914* (Frankfurt am Main 1993).
 - *Die Urkatastrophe Deutschlands . Der Erste Weltkrieg, 1914-1918* (Stuttgart 2004).
 - *Der Erste Weltkrieg. Anfang vom Ende des bürgerlichen Zeitalters* (Frankfurt am Main 2004).
- Schultz, Hans-Dietrich, Fantsasies of Mitte. Mittellage and Mitteleuropa in German geographical discussions in the 19th and 20th centuries, *Political Geography Quarterly* 8 4 (1989) 315-339.
- Imagining Mitteleuropa. Conceptualisations of 'its' space in and outside German geography, *European Review of History* 10 2 (2003) 273-292.
- Stone, Norman, Gerhard Ritter and the First World War. Staatskunst und Kriegshandwerk. Das problem des Militarismus in Deutschland, *The Historical Journal* 13 (1970) 158-171.
- Theiner, Peter, *Sozialer Liberalismus und deutsche Weltpolitik. Friedrich Naumann im Wilhelminischen Deutschland (1860-1919)* (Baden-Baden 1983).
- Ulrich, Volker, *Die nervöse Großmacht. Aufstieg und Untergang des Deutschen Kaiserreiches 1871-1918* (Frankfurt am Main 1997).
- Walkenhorst, Peter, *Nation-Volk-Rasse. Radikaler Nationalismus im Deutschen Kaiserreich 1890-1914* (Göttingen 2007).

Online

Bageshot (2013) *Britain runs out of Euro-allies* [online] The Economist. Zie

<http://www.economist.com/blogs/bagehot/2011/11/britain-and-eu> [29-03-2014].

Eastern approaches (2011) *Poland's appeal to Germany. Sikorsky: German action scarier than German inaction* [online] The Economist. Zie

<http://www.economist.com/blogs/easternapproaches/2011/11/polands-appeal-germany> [29-03-2014].

Heffer, Simon (2013) *The week the Fourth Reich began (without a shot being fired)* [online] Mail

Online. Zie <http://www.dailymail.co.uk/debate/article-2301250/The-week-Fourth-Reich-began-shot-fired.html> [29-03-2014].

Korge, Johann en Ferry Batzoglou (2012) *Railing against the Fourth Reich. Anti-German moods heats up in Greece* [online] Spiegel Online International. Zie

<http://www.spiegel.de/international/europe/railing-against-the-fourth-reich-anti-german-mood-heats-up-in-greece-a-814344.html> [29-03-2014].